

LiGet

2023-12
december

TARTALOMJEGYZÉK [XXXVI. évfolyam 12. szám]

NYOM

Dobosi Bea MÁSHOGY VAN CSEND	4
Kállai Katalin VIRTUÁLIS NYOMUNK A KÖRENGETEGBEN	13
Varga Zoltán Zsolt VISSZAFELÉ	15
Victor András SZÉP SOKFÉLESÉG	19
Búth Emília VÍZZEL TELT	30
Janeckó Kata DÖGLÖTT AKTÁK	32
Makó Ágnes GOMBOK	36
Z. Karvalics László AZ IPARI KORSZAK KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVILÁGÁHOZ	38
Domonkos Péter MI SZÜKSÉG A TEMPLOMOKRA?	63
Vörös István AZ EGYETEMSZIGET 3	80
Czilczer Olga TUJA AZ UDVARBAN	99

HÁTTAL – VÁLOGATÁS A FORTEPAN KÉPEIBŐL

Szirmai Panni | **A GÉNEK JÁTÉKA**

100

Noszkai Gábor | „... **TÖBB HAZÁT KÍVÁNTAK VÁGYAINK**”

102

2. rész

Kiadja | Liget Műhely Alapítvány
1122 Budapest, Kissvábhegyi út 4-6.
info[kukac]ligetmuhely.com

ISSN 1789-4980

Alapító szerkesztők | Levendel Júlia, Horgas Béla
Felelős szerkesztő | Horgas Judit
Tervezőszerkesztő | René Margit
Főmunkatárs | Szirmai Panni
Olvasószerkesztő | Bognár Anikó
Tudományos lektorok | Kiss Lajos András, Victor András

Dobosi Bea

MÁSHOGY VAN CSEND

2023-12-01 | NOVELLA, NYOM

Azt, hogy nagybátyánk mivel foglalkozik, még csak nem is sejtettük. Reggel pontban hétkor megkent két májkrémes kenyeret, kávé töltsöt és kristálycukrot szórt egy félliteres flakonba. A lepetyogott cukorszemek gyémántmorzsaként fénylettek a terítón.

A nyomozás Kispér ötlete volt. Elővette a kockás spirálfüzetét meg a színes tűfilceit. Büszke volt rá, hogy az amerikai nagynénjétől kapta. A Kispér név az iskolában ragadt rá. Apja, Nagypér születésünk előtt generációkat tanított matematikára. Nem emlékszem, mikor kezdtük a konyhaasztalnál is így szólítani.

mint a darazsak

A konyhaasztal volt a családi élet központja. Az asszonyok úgy nyüzsögtek körülötte, mint a darazsak. Ha csecsemőt tettek tisztába, barna pokrócot terítettek rá; ha rétestésztát nyújtottak, durva szövésű vásznat.

Amikor nagyanyám megvénült, könyökét a konyhaasztalon nyugtatva figyelte, ahogy anyáink serénykednek.

Az amerikai nagynéni történetét betéve tudtuk. Ötvenhatban hagyta el az országot, kis ideig ápolónő volt Belgiumban, aztán áthajózott a tengeren. Kispér karácsonykor csillámos képeslapot kapott tőle meg plüss Disney-figurát. A fenyőkről, gyertyákról, csipkebogyókról ujjunkra tapadt a csillámpor.

Kispér az unokatestvérem volt, és a véletlenek különös összjátéka folytán egy napon születtünk. Anyáink egymás mellett vajúdtak a szülőszobán. Izgága gyerek volt, keze-lába folyton járt. Csak akkor nyugodott meg, amikor az anyja visszakézből szájon vágta. Néma egyetértéssel tűrte ütéseit. Összekoccant a foga.

Hiányoztak életünkől a férfiak. Az asszonyokat a háznál nyugtalanította, hogy Kispérnek nincs példaképe. Az anyja hónapokig lótot-futott, mire olyan általános iskolát talált, ahol férfi osztályfőnököt kap. Aztán évekig hordta a város túlsó végébe metáلكék Camping biciklijén.

Nagybátyánkat erőszakkal költöztették be. A szokatlanul tágas nyári konyhában kialakítottak egy szerény aglegénylakást. Nagybátyánk éjjel az udvaron járkált. Mindenki hallotta, de úgy tett, mintha nem hallaná. Hosszú fehér hálóingében olyan

volt, akár egy eltévedt kísértet.

Kispér viszolygott a fehér ruháktól meg a konyaablakon behulló szigorú, ferde fénytől. Amikor kitartóan pizsmogott az anyjával közös szobájában, azt képzeltem, hogy ellenem forral valamit. Ha későn jött meg karateedzésről vagy trombitaóráról, attól féltem, meghalt vagy megszökött.

Nagybátyánkat mindenfelé követtük. Dolgozni kék kezeslábasban járt. Különösnek találtuk, hogy egész úton tolja a biciklijét. A kátyúkat gondosan kikerülte, ő a bal oldalukon, a bicikli a jobbon haladt végig. Mindig ugyanazon a sarkon veszítettük el. Kispér esküdni mert volna, hogy látta mosolyogni.

hitt a gondviselésben

Miért nem ül fel?, kérdezte, és fémes szemmel nézett. Tudja az ördög, vettem oda foghegyről. Az ördög említéséért nagyanyám éktelen haragra gerjedt volna. Ugyanúgy hitt a gondviselésben, mint abban, hogy a kakaskukorékolás halált jelez. Az istenhit számára egy volt a babonák sorában.

Nagyanyám a kólás teáért is haragudott. Kispér egy nap odalépett a kis sarokasztalhoz, ahol nagyanyám a bort meg a szódát tartotta. Érdekesnek találtam, hogy a szódapatron deresre hűl, amikor nagyanyám becsavarja. Ujjbeggyel megérintettem. Nagyanyám rám ripakodott, hogy letépi a bőröm.

Kispér teát és kólát töltött egy pohárba. Tudta, hogy rossz fát tesz a tűzre, fémes szemén láttam. Lopva anyáinkra és nagyanyámra sandítottam. Két rövidre nyírt dauerolt fej és egy konty hajolt össze a konyhaasztal fölött. Anyámé vörös volt, mint a tűztenger, nagyanyámé mákos.

A két dauerolt és a kontyos fej egyszerre mozdult meg. A hatalmas patália olaj volt a tűzre. Ilyen íze van a sárkányvérnek, jelentette ki Kispér. Az asszonyok furcsamód csak fenyegetőztek, a poharakat nem kobozták el, a kólát nem dugták a kamrába. Sürgölődésük értelmetlen mozdulatok sorozatából állt.

Akkor már ismertük rejtekhelyeiket. A kamrában sorakozó titokzatos dolgokat tilos volt megérinteni. Kispér kifürkészte, hol rejtegetik a tábla csokoládét, amire fehér márványmintázatot rajzolt a kicsapódott tej. A régi málnaszörpök és híg lekvárok piros karikát hagytak az üvegen, ha megbillentették.

Amikor hazaértünk az iskolából, nagyanyám a tűzhelyen rotyogó lábas fölé hajolt. Dúdolt, mint aki ráolvas a varázsfőzetre. A különböző kések és reszelők sebészeszközökre hasonlítottak a konyhaasztalon. A nagyszobában a vakító fehér csipkefüggöny előtt hideg oxigént lehelt ki a kála.

Szombat hajnalban tésztát gyúrt. A kétkilós cipókat nagybátyánk vitte el a pékhez. Nem fért a fejünkbe, hogy lehet a pirosposzsgás, zömök emberke alig magasabb nálunk. Amikor kihúzta a hosszú nyelvű péklapátot a kemencéből, a kenyérnek kormos volt az alja. Nagybátyánk a helyi hagyományőrző körben citerázott.

Ha hétvégén a sezlonon pihent, úgy ugráltuk körül, mintha egy mitikus lény jóindulatát akarnánk elnyerni. Fáradhatatlanul hordtuk a sört meg a kávé. A kiskanál játékszernek tűnt roppant kezében. Térdét csapkodva hívott minket, ahogy a kutyát szokás.

Talán apró állatkáknak nézett bennünket. Éles karmaink, szúrós tüskéink, hegyes fogaink nem rettentették. Ha valami egyszerű, hétköznapi dolgot kérdeztünk, olyan sokáig gondolkodott, hogy nem volt türelmünk kivárni. A felhők tejhabra emlékeztettek, két szeme színültig telt kehelyre.

Fejünkbe vettük, hogy meglessük álmában. Amikor Kispér megrázta a vállam, rögtön tudtam, mit akar. Lélegzet-visszafojtva lopakodtunk át az udvar kihűlt földjén. Tenyerünk éle zsíros lenyomatot hagyott a nyári konyha ablakán. Nagybátyánk kiterülve feküdt, akár egy legyőzött mesebeli szörny. Nem volt rajta takaró.

Az éjszaka közepén felkelt. A zuhanyzó kisablaka alatt felváltva tartottunk bakot egymásnak. A párás fürkében csak rózsaszín teste körvonalait láttuk. Törülközéskor sokáig gondolkodott, mielőtt az egyik lábát felemelte. A fogát olyan kitartóan mosta, hogy azt hittük, sosem akarja abbahagyni.

Halkan csattogott meztelen talpunk az aszfalton. A zöld ház homlokzatán a két ablak közül csak az egyik világított. Fél szemét behunyó óriás jutott eszembe, aki éberenszük, nehogy a lovag álmában lekaszabolja. A házórző meghunyászkodva nagybátyánk lábához dörgölözött, és régi ismerősként üdvözölte.

rajtakapták

Imi bácsit, aki ott lakott, ismertük. Nagyanyám a falu bolondjának tartotta. Lágy hangja és puha mozgása volt. Osztálytársam a szüleitől hallotta, hogy rajtakapták, ahogy elhalt anyja ruháiban mórlikálja magát a keretes tükör előtt.

Fogával húzta le a selyemkesztyűt. Úgy hírllett, a nádasba menekült szégyenében.

Szentül hittük, hogy az üreges törzsű fűzfában bújt el. Kispér felmászott, és belenézett. Hű, ebben nincs semmi, visszhangzott kiáltása. Sokáig készülődött ugráshoz a korhadat ágak között. Testsúlyát hol kezére, hol lábára helyezte. Amikor el akartam kapni, hanyatt vágódtam a parányi élettől nyüzsgő mohában.

A nádastól eltiltottak minket. Azt hittük, anyáink rémálmaiban elnyel minket az ingovány, a talajban kúszó hosszú indák nyakunkra tekerednek. A száraz nádszárak és gallyak úgy ropogtak talpunk alatt, mintha élőlények lennének. A föld fekete volt, zsíros és nehéz. A fák az égig értek.

Októberben és áprilisban hunyorogva kerülgettük a pocsolyákat. Ujjunkkal lemorzoltuk a barna buzogányait, megcsodáltuk az elhagyott fészkeket és a görcsös testtartásba merevedett döglött madárfiókákat. A bogártetemek kincsként pihentek a

borostyánokban.

Aznap éjjel riadtak voltunk, mint a kistestű emlősök. Oldalunk remegett, apró szívünk szaporán vert, kapkodva lélegeztünk. Kispér kétrét görnyedve iszkolt előttem, nekem hirtelen fázni kezdett a talpam. Az előszobában nem néztünk egymásra. Ki-ki lábujjhegyen beosont a szobájába.

Odasurrantam anyám ágyához. Karját feje fölé emelve aludt. Hónalja furcsán zöldesszürke volt, és egy pillanatra megijedtem, hogy bepenészedett. Tíz perc múlva mind a konyhaasztal körül álltak. A dauerolt hajak kócosak voltak, akár a banyafészek. Veszett kutyák módjára acsarkodtak.

éles kések

Másnapra csend lett. A kezek vészjóslóan markolták az éles késeket, pucolták a répát, kockára vágta a faggyús marhahúst. Amikor anyám megfésült, hideg érintése a vizsgálatot végző orvoséra emlékeztetett. A fazékban fortyogó sűrű levesre senki sem mondott varázsigét vagy áldást.

Új időszámítás kezdődött. A léckerítés komor grafitárnyalatot öltött, az ablaküvegre kemény pöttyökben rászáradt a légyiszok. A szél télen a kályhacsőben füttyült, nyáron a függönyöket dagasztotta. Ha viharossá fokozódott, recsegtek-ropogtak az eresztékek. Láttuk a világot megöregedni.

Az asszonyok többé nem engedték be nagybátyánkat a házba. Ha szembetalálkoztak vele az udvaron, úgy kerülték ki, ahogy útban lévő szerszámot szokás. Az első hónapokban nagyanyám este nyolckor rázárta a nyári konyha üveges ajtaját. Eres kezével többször megrázta a sárga rézkilincset.

Kilakoltatni nem merték. Attól tartottak, szájára vesz minket a falu. Acélos reggeleken láttuk kék kezeslábásban elsuhanni az ablakok előtt, táskájában két karéj májkrémes kenyér meg félliteres flakonban kávé. Ha hó esett vagy eső áztatta fel az udvar földjét, tisztán látszottak lábnyomai.

A nyomozásról évekre megfeledkeztünk. Az amerikai képeslapokról egyre több csillámpor hullt le, a Disney-figurák elveszítették színeiket. Nagybátyánk már haldoklott, amikor Kispér régi holmija közül előkerült a spirálfűzet. Úgy nézte a piros betűket, mintha a vére lenne.

Anyáink beparancsoltak minket a nyári konyhába. Nagybátyánk kulcscsontja meredeken kiállt, hasa ijesztően besüppedt. Természetellenesen rövidnek tűnt a felsőteste. Kinyitva leborított könyvei csapzott madárrajra hasonlítottak. Azonnal tudtuk, hogy meghalt. A holtak körül máshogy van csend.

kép | vecteezy.com

Kállai Katalin

VIRTUÁLIS NYOMUNK A KÖRENGETEGBEN

2023-12-11 | NYOM, VERS

Még Zeusz sem ismerné ki magát
az én helyemben, e körengetegben.
Hogy ki mindenki voltam, elfeledtem;
sorsom, hogy sivár falak közt utált
utam rójam. Egyenes folyosók,
amik idővel kör alakúakká
görbülnek. Kőből néhány ócska korlát,
amiket a sok év elkoptatott.
Néhány félelmetes nyomot találtam
a sápadt porban. Konkáv délutánok
panaszos bögést vagy rég elkiáltott

bögés visszhangját sodorják utánam.
Tudom, az árnyékban vár Valaki,
e Hadészt alkotó hosszú magányok
elcsigázója, ki vérre sóvárog,
s ki halálom falánkan figyel.
Keressük egymást. De jó volna, ha
a várakozás véget érne ma.

Jorge Luis Borges: *A labirintus*
Imreh András fordítása

nem volna jó
ha ott lennék
ha nem volna
muszáj
hogy lássam
amit látok
egyenes folyosók
befelé mélyülő
délutánok
a sápadt porban
más itt az idő
ami leszűrődik
az már a múlt
– gazdád lett
ő rendelkezik –
ami van
felszívódik
virtuálisan
atomnyi párás fellegek
száz és száz évezredbe
lökik vissza
a frissen elhullt
évtizedeket
úgy tűnnek el
ahogy a tejút is egyszer
nyom nélkül

kép | vecteezy.com

Varga Zoltán Zsolt

VISSZAFELÉ

2023-12-07 | NOVELLA, NYOM

Egy október végi napon figyeltem fel a különös jelenségre. Már az is különös volt, hogy öreg fejjel elővettem olajfestékeimet, és kiültem a kertbe tájképet festeni, mint fiatal koromban. Így vettem észre, hogy a színes falevelek nem lehullanak, hanem visszazöldülnek. A levegő hőmérséklete napról napra melegebb lett, de ilyen anomáliák előfordultak a megelőző években is, a meteorológusok kései indián nyárnak, mások vénasszonyok nyarának nevezték.

Hanem akkor magamon is különös jeleket észleltem. Én, aki rövidlátóként mindig is utáltam tolatni, mert hátrafordulva nem látok át a szemüveg lencséjén, hirtelen megkedveltem a rükvercet, és akkor is gyakran vezettem hátrafelé, ha ezt semmi sem indokolta. Megszerettem a palindromokat, az oda-vissza értelmes mondatokat, sőt, egy idő után már mindent visszafelé mondtam, legalábbis otthon, a feleségemnek. Ő is megkedvelte ezt a szójátékot. Mindez azonban elhanyagolható változás volt ahhoz képest, ahogyan átalakult a gondolkodásom. Addig folyton terveket szövögettem, a jövőről képzelegtem. Azokban az októberi, majd novemberi napokban elmúlt eseményeken rágódtam.

szokatlan jelenségek

Nem kellett sok idő, hogy brit tudósok is felfigyeljenek hasonló szokatlan jelenségekre. A falevelek színeváltozása nem tűnt fel nekik, viszont jelentéseket kaptak Afrikából, hogy gyülekeznek a gólyák, a fecskék, és néhány rajuk már el is indult Európába. Magyar állatkerti gondozó jelezte, hogy a rákok a terráriumokban nem hátrafelé, hanem előre araszolnak.

Gordon Steely, a neves jövőkutató nyilatkozott a BBC-nek, hogy tudományos kutatásainak irányát immár tévesnek ítéli, és azonnal áttér a múlt feltáratlan eseményeinek tisztázására. Sir Charles Wright, Nobel-díjas közgazdász arról beszélt a Sky News csatornán, hogy a „fenntartható visszafejlődés” magyar modellje követendő példa a nyugati gazdaság számára.

Akkor elővettem Stephen Hawkins *Az idő rövid története* című könyvét, újra elolvastam, de ezúttal az utolsó fejezettől indultam az első felé.

Azt hiszem, rájöttem, mi történt. Hawkins sem zárta ki annak lehetőségét, hogy a világegyetem tágulása egy ponton véget ér, a szétlökődés energiáját legyőzi a tömegvonzás energiája, a tágulás egy ezredmásodpercre megtorpan, majd az univerzum zsugorodni kezd. Ekkor az idő is visszafordul. Hát, valószínűleg ez következett be! Szerencsénkre a galaxisok, a naprendszerek, és így a mi Földünk forgásiránya sem változott. S ahogy nem érzékeltük a világegyetem tágulását, a zsugorodását sem érezzük. Egyelőre.

öngólok

Ahogy körülnéztem a világban, minden a feltevésemet igazolta. A futballpályákon megsokasodtak az öngólok. Az uszodákban a megrögzött mellúszók hátúszásra tértek át. November közepére megérkeztek a gólyák és fecskék Magyarországra. Nem sorolom. Minden nyom arra utalt, hogy igazam van.

Még negyven év visszafelé, és kinő a hajam – istenem, mennyire bánt a kopaszságom –, majd még húsz, és újra anyám hasában ringatózom. Aztán megsemmisülök. De hát a nemlét mindkét irányban ugyanaz. Vagy nem?

kép | vecteezy.com

Victor András

SZÉP SOKFÉLESEG

2023-12-16 | ESSZÉ, NYOM

Miféle nyomások vannak bennünk-körülöttünk?

Vérnyomás

A fizika szaknyelvén a „nyomás” azt jelenti, hogy mekkora „toló” erő hat egy felületre. Megmérhető, hogy egy vonat kereke mekkora nyomással nehezedik a sínekre, a könyvek mekkora nyomással a polcra, mekkora a lufiban lévő gáz kifelé ható nyomása

– és mekkora az erekben a vér (szintén kifelé ható) nyomása az érfalra.

A vérnyomást két számmal adjuk meg, pl. 120/80, mert a vér érfalra gyakorolt nyomása ritmikusan ingadozik. Amikor a szív éppen kinyomja magából – vagyis az erekbe belenyomja – a vért, a vér nyilván nagyobb erővel feszíti kifelé az erek falát, mint amikor elernyed. Az előbbi az ún. szisztolés, az utóbbi a diasztolés vérnyomás. A ritmikus változást azért szoktuk a csuklón számolni, mert itt van a bőrfelszínhez legközelebb artéria (azaz verőér), amelybe belenyomja a szív a vért.

mekkora erővel

És miből van 120? Higanymilliméterből. Pontosan így rögzítik az orvosok: „120 Hgmm a vérnyomás”. Miért higany és miért milliméter? Torricelli itáliai fizikus 1643-ban meg akarta mérni, hogy a Föld levegőburka mekkora erővel nyomja a tárgyak felületét. (Már az is fontos gondolat, hogy mint mindennek, nyilván a levegőnek is van súlya; ha pedig van, akkor nyomja is, ami alatta van.) Ezért egy méter hosszú, egyik végén zárt üvegcsövet megtöltött higannyal, majd óvatosan függőlegesbe emelte úgy, hogy a nyitott alsó vége a higanyos tálban legyen. A higany egy része kifolyt a csőből, így a cső felső része üres lett. A csőben a higanyoszlop magassága éppen 760 mm volt. Miért nem folyt ki az összes higany, hiszen a cső alsó vége nyitott volt? Mert a külső levegő nyomása lefelé nyomta a tálban lévő higany felületét, s így alulról meg préselte bele a csőbe a higanyt. Torricelli megállapította, hogy a légkör lefelé ható nyomása megegyezik a 760 mm magas higanyoszlop lefelé ható nyomásával.

Méréséből kiindulva a fizikusok sokáig higanymilliméterben fejezték ki bárminek a nyomását. Később pontosabb meghatározásokat fogadtak el. A nyomás nagysága attól függ, mekkora nyomóerő mekkora felületen oszlik el. Ezért a nyomást ma a két adat hányadosával – N/m^2 (newton per négyzetméter) – jelölik. Ennek a mértékegységnek a jele Pa (Pascal francia fizikus tiszteletére). Minthogy 1 Pa nagyon kicsi nyomás, a napi gyakorlatban ennek leginkább előtagokkal jelölt többszöröseit használjuk.

A higanymilliméterben megadott 120/80 érték tehát hivatalosan (kerekítve): 16/11 kPa (azaz kilopaszká). Ebben a kifejezésben a *kilo-* ugyanúgy 'ezerszerest' jelent, mint a km-ben, kg-ban, kW-ban stb. Az emberek azonban már annyira megszokták a Hgmm-ben megadott vérnyomás-értékeket, hogy leginkább ma is ezt használjuk. Ha valakinek azt mondaná az orvos, hogy a vérnyomása 24 kPa, nem is tudna mit kezdeni az információval.

Nagyon hasonlóan vagyunk a távolsági adatokkal is, ha nem métert mondanak, hanem például mérföldet és hüvelyket (inch). Bradbury híres regényének címe – *Fahrenheit 451* – is csak Angliában és Amerikában érthető üzenet, mert ott nem Celsius-fokban adják meg a hőmérsékletet, hanem Fahrenheit-fokban. (Egyébként $451\text{ }^{\circ}\text{F} = 233\text{ }^{\circ}\text{C}$; ezen a hőmérsékleten a papír önmagától meggyullad.)

Folyadékok érzékszervekben

A fejünkön lévő érzékszervekhez is kapcsolódnak folyadékok. Például szemgolyónk belsejében úgynevezett csarnokvíz van, amely nyomja belülről a szem erős burkát. A „csarnok” a szemlencse és a szaruhártya közötti keskeny üreg. Itt van a szivárványhártya is, ami a szemünk színét adja. A csarnokvíz a szivárványhártya mögött képződik, s a pupilla-nyíláson át jut a csarnok elülső részébe. Feladata a környező szövetek táplálása, mosása.

pici luk

A csarnokvíz folyamatosan képződik és folyamatosan távozik is a szemből, így a mennyisége – és a nyomása – közel állandó.

Előfordul azonban, hogy a csarnokvíz elvezetése valamiért nem működik eléggé, így megnő a csarnokvíz mennyisége és ezzel

együtt a fesztítő nyomása is. Ez a betegség a glaukóma, azaz zöldhályog. A zöldhályog a legtöbb esetben szemcseppekkel, orvosságokkal kezelhető, néha azonban műtetre van szükség. Ilyenkor lézerrel kicsi lukat alakítanak ki a szivárványhártyán, amin át a csarnokvíz oda áramolhat, ahonnan már kivezetődik a szemgolyóból. Ha nem kezelik a zöldhályogot, az állandó túlnyomás fájdalmas, s mert elszorítja a szem belsejében az idegsejteket tápláló ereket, az idegsejtek lassú pusztulásával jár, vakságot okoz.

Másik érzékszervünkben, a fülünkben is van folyadék, méghozzá a belsőfülben. Milyen úton, milyen közvetítőkön keresztül jut el a kinti levegőben terjedő hang rezgése a fülkagylótól a belsőfülbe? Első lépésként a hang megrezegteti a dobhártyát, az a hozzá nőtt hallócsontocskákat (kalapács, üllő, kengyel), a csontocskák pedig – egymásik hártya közvetítésével – a belsőfülben lévő folyadékot. A belsőfülben lévő halló-idegsejtek érzékelik a folyadék rezgését, s továbbítják a jeleket az agy

hallóközpontjába. Vagyis a gáz halmazállapotú levegő rezgését (a dobhártya közvetítésével) a középfül szilárd hallócsontocskái adják tovább a belfülben lévő folyadéknak.

A középfülben normális körülmények között levegő van. A dobhártyát tehát kívülről is, belülről is levegő nyomja. Ha kint és bent egyforma a légnyomás, kioltják egymást, a dobhártyára nem hat erő. De ha valaki – pl. lifttel, mozgólépcsővel, repülőgéppel – elég gyorsan megy fölfelé vagy lefelé, a külső és belső légnyomás között különbség lesz. (Fölfelé csökken, lefelé növekszik.) A dobhártya valamire domborodik és feszül, ami kellemetlen. Ezen úgy segíthetünk, hogy cukorkát szopogatunk vagy erősen tátogunk, ugyanis nyeléskor és tátogáskor kinyílik az ún. Eustach-kürt. Ez egy vékonyka cső, amely összeköti a szájüreget a középfül zárt üregével. S egy villanásnyi kinyílás is elég, hogy kiegyenlítődjön a két „térfél” közötti nyomás-különbség.

feszítő erő

akiknél ez történt.

Baj lehet azonban, ha nincs elég idő, hogy a külső és belső légnyomás kiegyenlítődjön, s a nagy nyomáskülönbség miatt a dobhártyára olyan feszítő erő hat, amitől beszakad. Az I. világháborús katonák – főleg a tüzérek – között sokan voltak,

Közismert betegség a középfülgyulladás, amikor gennykeltő baktériumok (Staphylococcus) jutnak a középfülbe – esetleg éppen a rosszul záródó Eustach-kürtön keresztül –, s ott gennyesedést okoznak. Ilyenkor mégiscsak van a középfülben folyadék (váladék), aminek a nyomása kifelé feszíti a dobhártyát, s fennáll az esélye, hogy az egyszer csak átszakad a genny nyomásától. Ilyenkor az orvos inkább átszúrja a dobhártyát, hogy a kicsi lyukon kifolyhasson a feszülést okozó genny. A picike lyuk pedig majdnem heg nélkül gyógyul be, nem sérül a beteg hallása.

A törzsben lévő testfolyadékok

A húgyhólyagban vizelet van, ami folyamatosan termelődik a két vesében, s onnan a két húgyvezetéken keresztül jut a húgyhólyagba. A húgyhólyag másik oldalán viszont van egy záróizom, amely a vizeletet nem engedi tovább a húgycsőbe. Így a hólyagban egyre több lesz a vizelet mennyisége, amely nyomást gyakorol a hólyag falára. A húgyhólyag kicsit tud nyúlni, de a falában lévő érzékelő sejtek egyre erősebb jelzést küldenek az agyba, hogy üríteni kellene. S minthogy akarattal tudjuk szabályozni a húgyhólyag záróizmát, alkalmas pillanatban ilyenkor az illető kimegy a WC-re, és tesz róla, hogy megszűnjön a nyomás.

A gyomrunkban ugyan nem igazán folyadék van, inkább olyan állagú anyag, mint a (híg) sár, de annak is van nyomása, vagyis az is nyomja belülről a gyomor falát. Aki éppen falatozik, annál a kifelé ható nyomás egyre nagyobb. Ez bizonyos mértékig jó; a jóllakottság érzéséhez is hozzátartozik bizonyos gyomortelítettség. Ha a megevett étel gyorsan emészthető részéből már fel is szívódott valamennyi cukor a vérbe, azt az agy megfelelő központja érzékeli. A gyomortelítettség meg ez az érzékelés együtt adja az igazi jóllakottságot. De ha valaki gyorsan zabál, a gyomortelítettség hamarabb következik be, minthogy az agy értesülne arról, már van mit emészteni. Ezért a zabáló még nem is érzi magát igazán jóllakottnak, tehát folytatja az evést. Vagyis mire az agyban megjelenik az „elég volt” jelzés, addigra a gyomorban több van a szükségesnél. A gyors evés az elhízás egyik oka.

A gyomor telítettségéhez kapcsolódnak azok a biológiai folyamatok is, amikor a szervezet a számára kellemetlen gyomor feszültséget okozó anyagot az étel természetes haladási irányával ellentétesen, a szájüreg felé távolítja el. Ilyen pl. a

böfögés. Kultúránkban illetlennek és gusztustalannak számít, de más kultúrákban – pl. Kínában – természetesnek tekintik (minthogy lényegében az is), sőt pozitívumnak, mert jelzi, hogy a vendég jóízűen eszik.

A hányásnak is az a lényege, hogy a gyomor „fölfelé” szabadul meg valamitől, ami zavarja; ami ártalmas. A hányás is a feszítő érzés csökkenését eredményezi, ezért bármilyen kellemetlen, mégis van benne valami jó.

rendellenesség

A *reflux* = 'vissza(felé) áramlik'. Ennek is az a lényege, hogy a gyomortartalom kis része visszajut a szájüregbe. Ez egyértelműen rendellenesség. A gyomor bemeneti záróizma nem zár rendesen, ezért a normális mértékű

gyomormozgás is elegendő, hogy a gyomortartalom kis része belepréselődjön a nyelőcsőbe, s onnan továbbjusson a szájüregbe. A savanykás (sósavas!) gyomortartalom kellemetlen, és árt a nyelőcsőnek; a savas kémhatás marja, kisebesíti.

Az újszülötteknél, csecsemőknél is van reflux, csak ott „bukásnak” mondjuk. Ilyenkor is a tejjel együtt lenyelt levegő kívánczik kifelé (a mohó szopás után), vagyis böfögés-szerű jelenség, de – mivel náluk a nyelőcső gyomorba érésénél lévő, gyűrű alakú záróizom működése még nem erősödött meg –, a levegővel együtt némi lenyelt tej is visszajön.

Szilárd felületeket érő nyomások

A bőrünkben többfajta idegvégződés van. Például olyan is, amely érzékeli, ha valami a bőrünkhöz nyomódik. Ha viszont nagyon gyengén nyomódik, nem is nevezzük nyomásnak, inkább érintésnek vagy simogatásnak. Persze lényegében ezek is nyomások, csak nagyon szelídek. Ha nagyon erősen nyomódik valami a bőrünkhöz, azt fájdalomnak érzékeljük.

Szervezetünket olyan nyomások is érhetik, amelyek távol esnek a fizikai nyomástól, de hasonlóság alapján mégis „nyomásnak” érezzük és nevezzük. Ezek a lelki nyomások: a gond, a feszültség, a félelem, az aggodalom, a szégyen stb. Néha valódi súlyként nehezednek ránk.

Egy félresikerült találkozón lehet *nyomott* a hangulat. Felháborító hírek, kellemetlen *benyomások* is kiválthatják rossz kedvünket. Akin elhatalmasodik a nyomott lelkiállapot, arra azt mondjuk, hogy *depressziós*. A szó 'lenyomott'-at jelent.

kiindulópont

valakire’.

Érdekes és tanulságos végignézni a „depresszió” szó nyelvi eredetét és jelentéscsokrát. A kiindulópont a latin *premo* = 'nyom, szorít, sajtol, présel, belenyom, szorongat, sürget'. Belőle származik a *presszió* szó = '(lelki) nyomást gyakorolni

A deprimó – depressus = 'lenyom, elnyom, elfojt'. Depressus = 'nyomott, levert, lehangolt, lesújtott, reménytelen, kétségbeesett'. Innen ered a '*depresszió*', s innen a '*deprimált*' = 'búskomor', nyomott hangulatú is.

Az expremo – expressus = 'kinyom, kiprésel (pl. szőlőt), kifejt, kifejez, kimond'. Expressus = 'kinyomott, kipréselt'. Az *espresso* kávé = géppel 'csövön kinyomott' (nem edényben kavargatva főzött) kávé. De az expremo igéhez egyéb jelentéstartalmak is kötődnek. Az expressus = 'kifejezett, határozott, nyílt, világos, sürgős'. Az *express* = 'gyors, sürgős'. Az *expresszionizmus* = 'szubjektív relációt kifejező' – vagyis: nem ábrázoló, hanem kifejező [A naturalizmus és impresszionizmus tagadása]. Imprimo – impressus = 'benyom, belenyom, rányom (pecsétet, billogot), megjelöl'. Így:

impresszió = 'benyomás'

impresszionizmus (festészet, költészet, zene)

imprimatúra, imprimál = 'a nyomtatásra vonatkozó engedély (pecsét) rányomása'

impresszum = 'nyomtatott terméken a kiadásra vonatkozó fő adatok'

A testünkre gyakorolt sokfajta „nyomás”-hoz még egy érdekes fogalom. Az ótörök *basz* = 'nyom, megnyom' jelentésű szó is beépült a magyar nyelvbe, de elsődlegesen 'közösül' értelemben. Viszont etimológiailag ide tartozik a *boszorkány* (vagy másképpen *basszorkány*) is, s itt is a „nyomás” a kulcsfogalom, mert az a hiedelem kötődött hozzájuk, hogy éjszaka a mellére telepedve „megnyomják” áldozatukat – vö.: „lidércnyomás”! –, így teszik gonosszá, ártóvá.

És még eljátszhatnánk a *nyom* különböző igekötős származékaival: agyon-, alá-, át-, be-, el-, elő-, fel-, félre-, felül-, hátra-, helyre-, hozzá-, keresztül-, ki-, közé-, le-, meg-, neki-, oda-, össze-, rá-, szét-, tele-, végig-, vissza-. Mindegyiknek sajátos jelentése van; nemigen helyettesítheti egyik a másikat. Jogos kérdés, hogy amikor egy nyelv szókincsét számokkal jelölik, vajon az ilyen listát hánynak veszik. Hiszen az agyonnyom egybeírva mást jelent, mint két szóban; az elnyom nem azt jelenti, hogy 'elfele nyom', a felülnyomás (pl. bélyegeknél) más, mint valamit nem alul, hanem felül nyomni stb.

Végül csodálkozunk el a szép sokféleségen! „Sokat nyom a latban”, ha legalább tudatában vagyunk, hogy mennyiféle nyomás nehezedik ránk.

kép | vecteezy.com

Búth Emília

VÍZZEL TELT

2023-12-17 | NYOM, VERS

Vízzel telt lábnyomok lent:
tengerek és tavak.

Fű, fa, ház – távolodóban
már nem látszanak.

Volt, nincs gravitáció:

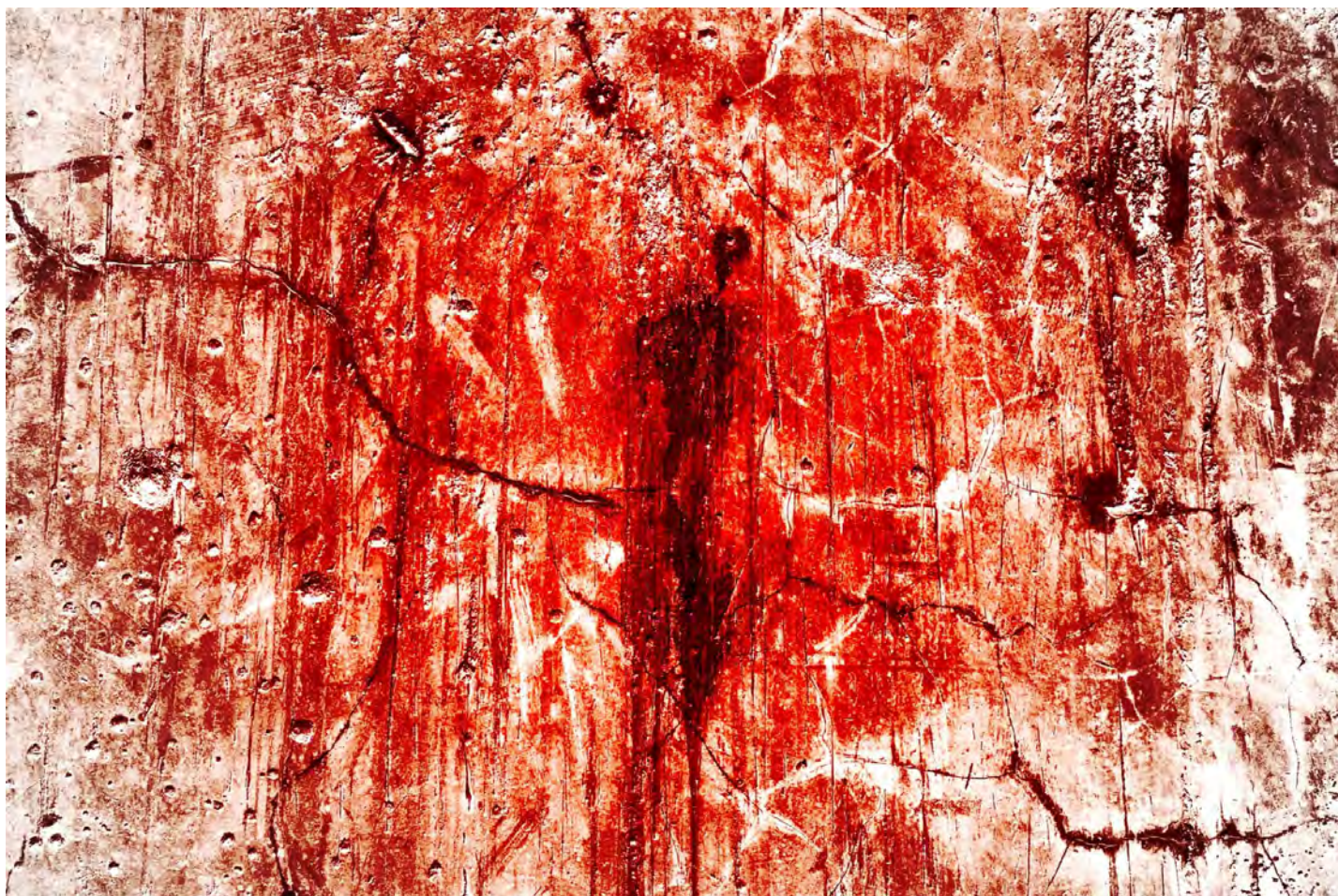
szemed se rebben.
Nincs emlék. Minden földi
szabály zárójelben.
Járdaszél? Kő? Iskola?
Eltűnnek a szavak.
Hallgatsz, pedig téged is
ide rajzoltalak.
Madarak helyett itt
sárkányok kísérek.
A felhők fölött
a szférák zenélnek.

kép | vecteezy.com

Janecskó Kata

DÖGLÖTT AKTÁK

2023-12-15 | NOVELLA, NYOM

A főnököm azt hiszi, átlátja, mi folyik. Azt mondja: ne gondoljak rá annyit. Meg hogy előbb-utóbb úgyis elkapjuk a rohadékot.

A főnököm szerint ez egy történet.

Vér leginkább az előszobában volt. Két nagy tócsába gyűlt a barnássárga linóleumon. Az öregember a folyosó közepén esett össze. A lánya a nagyszoba ajtajánál. A teste odabent feküdt, a feje az előszobában. Onnan szivárgott a vér, hátulról, a szeszínű haja alatt ütött sebből.

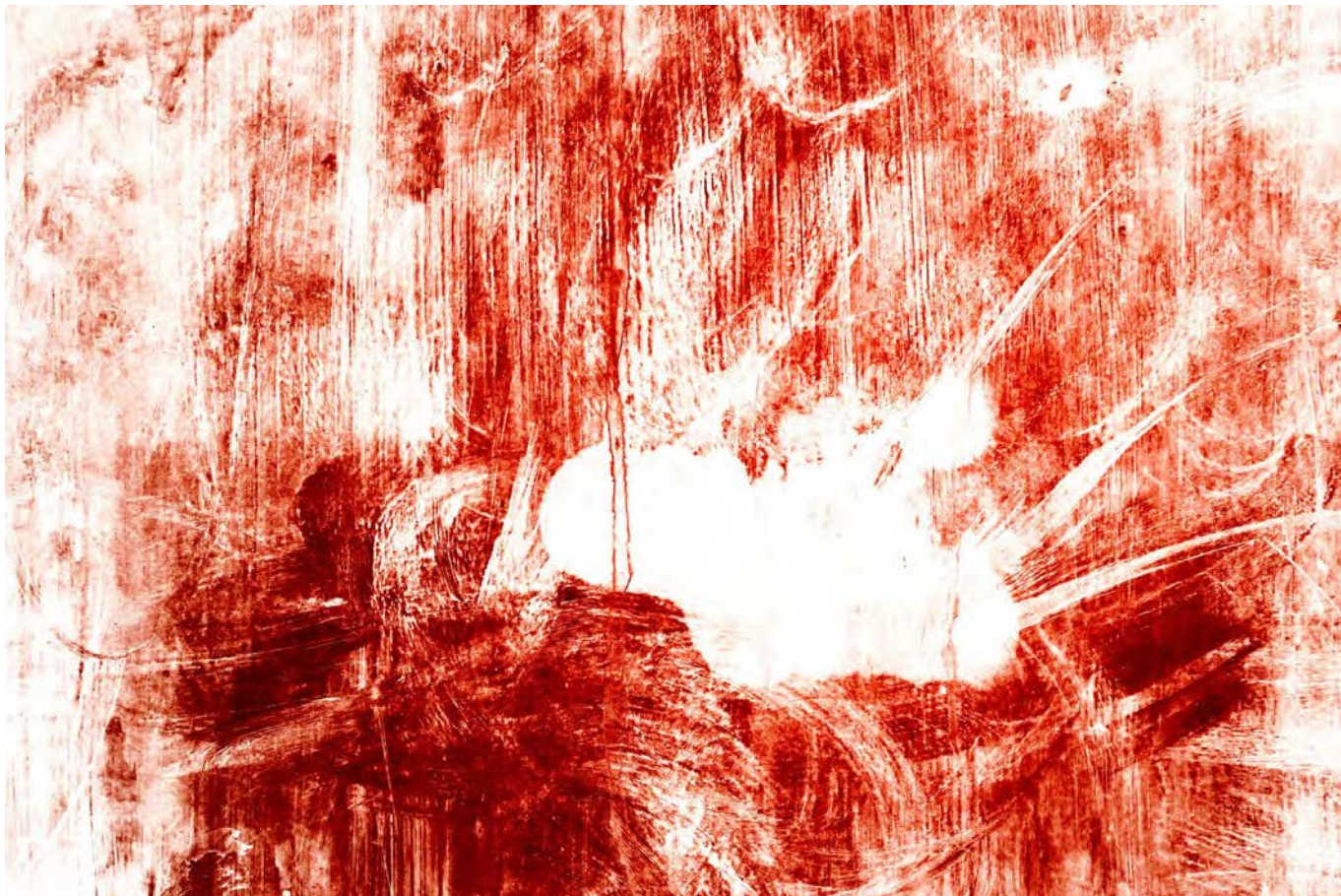
lekerekített

A rosszul világított ház többi helyiségébe negyvenhárom méretű, viseltes bakancsok hordták szét a vért. A gumitalp barázdái elkoptak, ezért a nyomokon nem mutatkoztak éles rajzolatok. Minden tompa, lekerekített, valószínűleg maga az eszköz is.

Csoszogott, imbolyogva járt. Talán részeg lehetett. A ragacsos nyomokba helyenként egy-egy hajszál tapadt.

A főnököm elküldött pszichológushoz. Szerinte nem tudom elviselni, hogy az a kurva ház tele volt nyomokkal. Találtunk ujjlenyomatokat és rögzítettünk DNS-mintát is. Belekapaszkodott a fotel karfájába, megmarkolta a kilincset, mohón végigtapogatta a polcokat.

A főnököm azt gondolja, hogy érti az érzéseimet – mint a barkochba játékban –, minél több az információ, annál könnyebb a megfejtés és annál nagyobb szégyen a kudarccal. Ostobaság! – kiabálja, amikor belemelegszik a témába. Szeret nyomatékosan az asztalra csapni. Az egyenruhájára apró nyálcseppek fröccsennek.

A tettes, ha átutazó idegen a füstszagú falusi éjszakában, csak egy tű a szénakazalban, hagyja bár hátra a világ összes begyűjthető nyomát. Nem értem, miért ragaszkodik hozzá a főnököm tizenöt év után is, hogy minden megoldódna, ha ezt az egy tényt hajlandó lennék elfogadni.

az állapotom

A pszichológus, akihez el kellett mennem, fejébe vette, hogy a kamra és a konyha miatt van minden. Hogy valamiképpen a szalonnavágó deszka peremén és a pálinkásüvegen talált véres ujjnyomokon múlik az állapotom, azon, hogy tudjuk: *utána* ült le szalonnázni és inni.

A pszichológus szerint az a bajom, hogy egy szörny van szabadon.

Ő sem ért semmit.

Azt mondja: az embertelenség borzaszt el. De én pontosan értem már: ez az emberi, az érzés, ahogy a fogunk a dermedt zsírba mélyed és a torkunkat átmelegíti a tömény. Tort ülünk a halál fölött. Felhúzott térdünkön esszük a pörköltöt a tévéhíradó előtt, a jénai tál alján összegyűlik, az üvegen átlátszik a szaft. Étvágyunk acélos, emésztésünk remek.

vecteezy.com

Makó Ágnes

GOMBOK

2023-12-09 | NYOM, VERS

indítsd újra
hátha attól rendbe jön
enter szóköz enter szóköz
karakterszámra fizetnek

lakossági ügyek kettős gomb
ha nem ismeri a melléket
várjon a kezelőre
várjon várjon várjon

a másodikra legyen szíves
azt hittem, felfelé megy
minden hiába, velem jössz
a mínusz negyediken csönd van és sötét

ne indulj, ha villog a zöld
várjon várjon várjon
ne csinálj semmit
valaki más már megnyomta helyetted

negyven fokon
kímélő programmal
úgysem lesz tiszta semmi
de legalább forog

kapcsolj lámpát
jelezz, leszállunk
csengess, nyitom

kész, küldés
ne, ne, visszavonás
miért nem lehet visszavonni

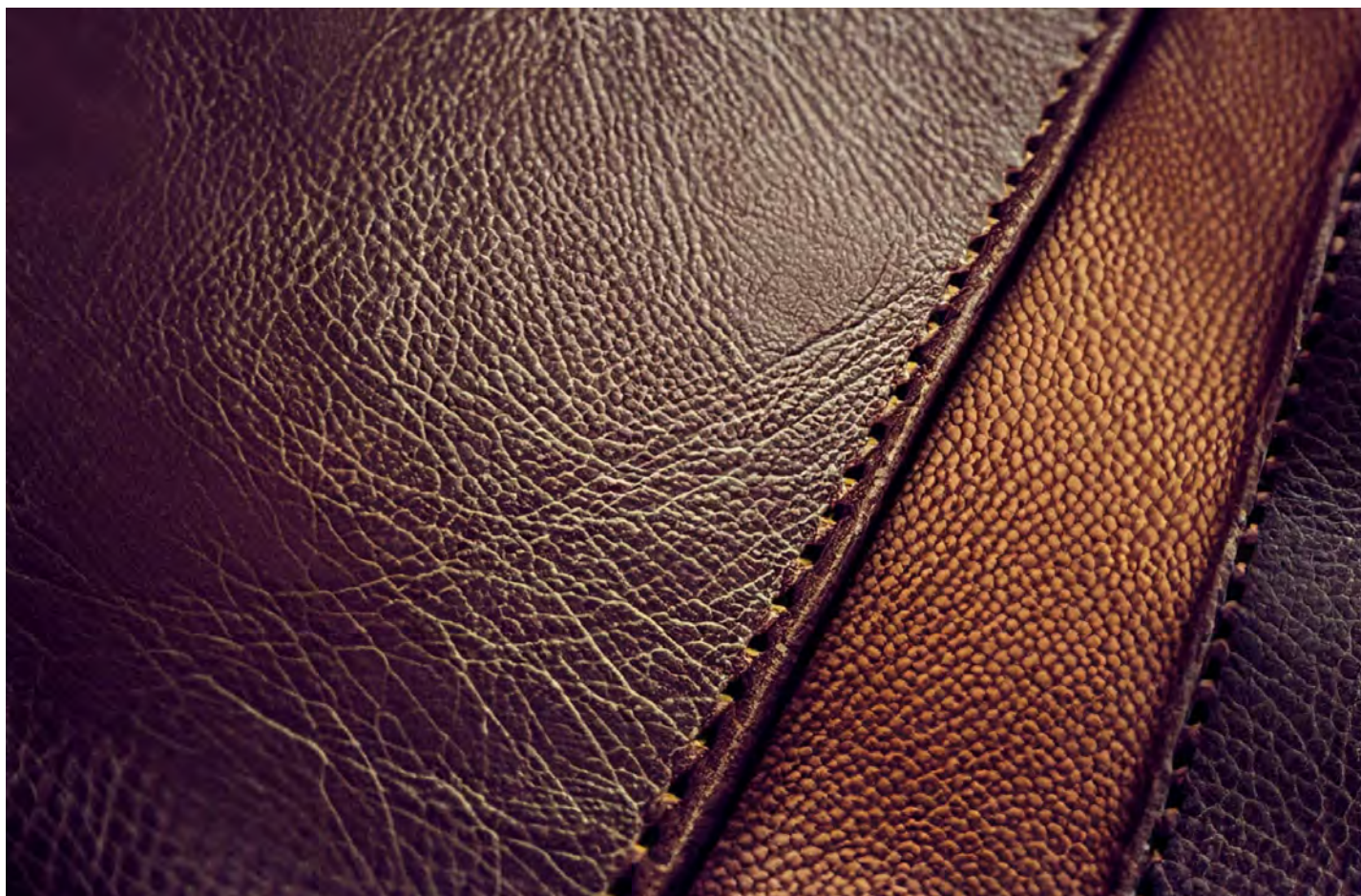
kép | vecteezy.com

Z. Karvalics László

AZ IPARI KORSZAK KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVILÁGÁHOZ

MŰKÖDŐ TEXTILMANUFAKTÚRÁK MINT ÉLŐ MÚZEUMOK

2023-12-23 | **ESSZÉ**

*„Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk
nevelkedett a gép”.*

(József Attila: *A város peremén*)

Joggal lehetnek lelkesek és büszkék a városok és országok, amelyek sikeresen számolták fel az ipari korszak utolsó nyomait: a terhes örökség javarészt a 19. század végének és a 20. század elejének nagy és gyors gazdasági-társadalmi átalakulásakor keletkezett.

A nyelvtörők kedvelői dezindusztrializációnak nevezik a folyamatot. Ennek során tervszerűen lebontottak vagy felújítottak gyármonstrumokat, eltüntették a városlakókat a saját folyóiktól elválasztó zajos-olajos-poros-bűdös dokkszörnyeket és csatornamocsarakat, kiszabadították a betonteknőbe zárt patakokat, korlátozták a termelés szennyezőanyag-kibocsátását, és zöld életterek sokaságát hozták létre. Ám ahol mindez még nem történt meg, rozsdás fémtornyokon, málló vakolatú kerítéseken, leláncolt főbejáratokon, sivár belsőudvarokon láthatjuk a hajdanvolt hőskor emlékeit.

ez a hőskor

Csak hogy ez a hőskor, a gyárak és műhelyek, szállítószalagok, bányák és teherpályaudvarok világa, *az ipari táj* ^[1] valójában mindig is sokkal többről szólt, mint az eltűnő és átalakuló épített környezetről. Az ipari bendő nyersanyagot és emberi életeket emészte, levegőt szennyezve, környezetet elcsúfítva termelőeszközöket és fogyasztási javakat köpött ki, ám az ipari tájat mégis azok keltették életre, akik a kisebb-nagyobb csarnokokba zárt gépóriásokat és kismasínákat munkára fogták – megteremtve a modernitás anyagi talapzatát: a mohó nagyvárosokat és a demográfiai robbanást. Mérnökök, öreg szakik, kisasok, gépkezelők, karbantartók, szalagmunkások, segédek. Mindenesztül: szerszámaikkal, életmódjukkal, szokásaikkal, nyelvükkel, hiedelmeikkel, rítusaikkal, de még táplálkozásukkal, lakásukkal és lakáskultúrájukkal is.

Ha alulról fürkésszük ezt a világot, Dickens vagy Chaplin szemüvegén keresztül, korai formáiban és helyszínein, a nyomor, keserűség, elcsigázottság, kilátástalanság, monotonitás, harag, frusztráltság legyint meg, amin nem változtat, hogy a kizsákmányolástól az átlagprofitrátáig hűvösen semleges elemzői fogalmak is rendelkezésünkre állnak. Az időgyenesen kicsit előbbre szaladva aztán már könnyebben azonosítható „oldalról” az is, ami izgalmas értékvilágok üzenetét hordozza: a munka szépsége, a tökéletességre törekvés elszántsága, a folyamatokba fagyott és az elmékbe-kezekbe kódolt tudás, ismeret, tapasztalat, ügyesség és innovativitás elementáris ereje. A rend és a rendezettség, az arányok és mértékek, a beosztás hatalma, ami az ipari korszakot megelőző céhes-manufakturális világban is tetten érhető volt. Ha pedig felülről nézünk minderre, összetett és sok szempontból aktuális kulturális minősége ismerünk. Ennek egyik ága a tömegtermeléshez igazított munkaerő mellett az emberhez méltó élet pillanataihoz vezet. Az ipari korszak olajos-pizkos-sötét tónusát itt túlragyogja a munka világából művelődésre, kulturális értékek fogyasztására, önfejlesztésre nyitott sétautak fénye, amelyben megtapasztalható volt a közösségben létezés élménye is. A másik ág a gépekbe és

eljárásokba fagyott teremtő génusz dicséretére irányítja a figyelmet, az anyag megismerésének és átalakításának csodájára, a termelésbe vont épületek, eszközök és a gyártmányok esztétikumára, formavilágára, szépségére. A tudomány, a technológia és a képzelet diadalára, ahogyan minden egyes megmunkálási mozzanattal és feldolgozottsági fokkal értékesebbé és hasznosabbá válik valami – ami persze a piacon is értékesül, de a használati- és vagyonértéken túl számtalan további értéket is hordoz.

a munka világa

Ez az a világ, amely éppen elsüllyed. Az automatizáció, az informatizálás, a robotizálás, a virtualizáció átalakítja a tereket és a munka világát. A lenyűgöző és egyedi gyárépületek helyét hatalmas egyencsarnokok veszik át, a megmunkálás folyamatából lassan eltűnik az ember, a dolgozóknak a saját feladataikon túl alig nyílik rálátásuk a termelés teljes menetére, az olcsóság szempontjai a felhasznált anyag minimalizálása és a formaképzés igényességének költségei miatt felülírják az esztétikaiakat.

S mégis, ebben az ipar utáni tájban találunk a környezetüknél lassabban elkopó tanúhegyek bazaltkoporsóira emlékeztető túlélőket. Üzemeket, ahol megállt az idő: száz évnél is régebbi épületekben ugyanolyan korú masinákkal és eljárásokkal, nagyon hasonló nyersanyagokkal és késztermékekkel szinte vagy pontosan ugyanazt gyártják, mint virágkorukban.

Kivételességüket annak köszönhetik, hogy az általuk előállított tradicionális, különleges és egyedi áruajtákra még mindig mutatkozik kereslet. Piacaik megőrizhetőek vagy újraterezhetőek maradtak, így szakképzett munkásaikat és beszállítóikat tartósan és tervezhetően el tudják látni munkával.

Mindez persze sehol nem megy könnyen. *A túlélést végtelenül nehéz körülmények között tudják csak biztosítani, és nagyon nagy árat kell fizetniük érte.* A pénzügyi egyensúly szakaszos leépítésekkel biztosítható (a legkeményebb költségelem maga a foglalkoztatás), a termékkör a legéletképesebb osztályokra szűkül, hallatlan nehézségeket okoz az épületek esedékessé váló felújítása, és a gépek kisebb és nagyobb javításához szükséges tudás vagy alkatrész egyre kevésbé áll rendelkezésre. Mindeközben ezek az üzemek semmilyen, esetükre szabott segítő konstrukcióra nem támaszkodhatnak. Hiába működik erős értéktudat az ipari örökséggel kapcsolatban, annak legértékesebb osztályára, a muzeális, még működő üzemekre nagyon kevés gondot fordítanak. Pedig mint egy időkapszulában, ezekben az üzemekben egyszerre őrződnek épületek, műhelyek, irodák, berendezési tárgyak, funkciók, masinák, technológiák, a hozzájuk tartozó mesterségbeli tudásokkal, a használt anyagokhoz kapcsolódó kifinomult ismeretekkel és kieszótárakkal. Ideje a *komplex és különleges értékvilág megmentésének.*

Az ipari örökség eddigi (részleges és esetleges) őrzési megoldásait muzeális textilüzemek példáján igyekszem igazolni.

Ipari tájmaradványok muzealizálásától az ipari örökségturizmusig

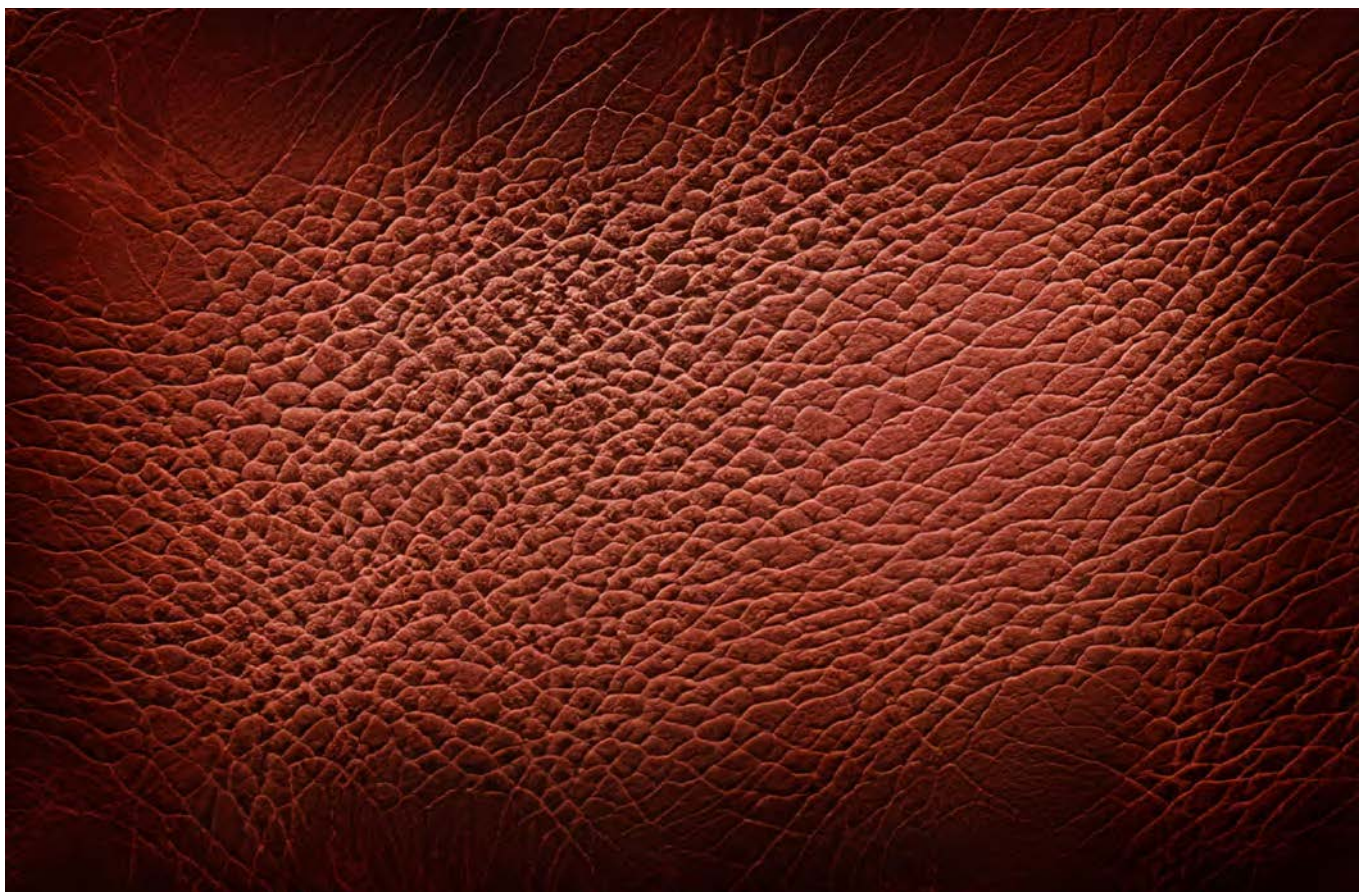
Kezdetben volt a barnamező-revitalizáció. A városok térszerkezetének átalakulásával és a hagyományos nagyüzemeket leváltó technológiákkal egész ipari körzetek ürültek ki és váltak szellemtanyává, majd földdel egyenlővé, utat nyitva új kereskedelmi vagy

lakónegyedek emelésének. Sokszor sikerül egy-egy különösen karakteres és komoly értéket hordozó gyárépületet megmenteni, újrahasznosítani, jellemzően innovatív, sokcélú és műfajokat keresztező kulturális funkciót adva belső tereinek.

legjobb gyakorlatok

Régóta és sikeresen zajlik az állagmentés, az adaptív újrahasznosítás ^[2], számtalan sikerprojekttel, amelyek a látványosan felújított üzemcsarnokokat a beljük álmodott új

funkciókkal együtt tették nevezetes eseményhelyszínné. (Azért nem látom érdekesnek szemlézni ezeket a „legjobb gyakorlatokat”, mert mindenki ismer néhányat, legyen az galériává alakított pályaudvar, operaházi gyakorlóhelyszínné tett járműjavító, loftparadicsommá lett malomvilág, luxusotthonná formált víztorony vagy magtár).

Az adaptív újrahasznosítás „második hulláma” ezen úgy igyekezett túllépni, hogy az épített ipari örökség konzerválását a helyi gazdaság és ezen keresztül a helyi közösségek gazdaságfejlesztési és innovációs ökoszisztémájának részeként igyekezett kezelni, hiszen az ipari örökség felszámolási hullámai jellemzően depresszív, jövőjének újrafogalmazására kényszerülő településeket és régiókat sodortak magukkal. A felújítási projektek üzleti és/vagy közösségi szolgáltatások támogatására indultak: irodák, távmunkahelyek, kézműves tevékenységek műhelyei, stúdiók, konferencia-chelyszínek létesültek. Ám a végeredmény szempontjából még a legkimunkáltabb programok is ugyanoda vezettek: *megszüntették az ipari táj emlékezhely-jellegét*. A falak és a belső terek már akkor is kizárólag építészeti-esztétikai értékük miatt váltak érdekessé, olykor esetleg attrakcióelemként tornyok [3], egykori cégtáblák, különleges szerszámok vagy fényképfelvételek emlékeztettek az épület múltjára. *Az ipari tájkép többi eleme ugyanis végképp szétszóródott*. A gépek túlnyomó része eltűnt, beolvasztották. Az üzleti könyvek megsemmisültek, a véletlenül megmaradt cégjelzéses levélpapírok, részvények, dossziék papírrégiség-aukciókon keresik új gazdáikat. Az egykori csúcstermékek életciklusa lejárt, legfeljebb hírmondóként maradt belőlük néhány, magán- vagy közgyűjteményekben, padlásokon. A terület, a hely új, bevett régészeti ágot is életre hívott [4]: a Michael Rix által 1955-ben javasolt *ipari régészet* létjogosultságát és összetett problémavilágát szakmai szervezetek, egyetemi kurzusok és évtizedek óta megjelenő patinás szakfolyóiratok igazolják. [5]

turisztika

Az építészeti és történeti érdeklődés mellé [6] az ezredforduló vége felé csatlakozott a turisztikai ágazat. Az *ipari örökségturizmus* [7] a kulturális örökségosztályok jóval népszerűbb tagjai mellé emelte be ezt az új ágazatot, felismerve, hogy az ipartörténeti múlt növekvő számú szerelmesével immár értékelhető forgalmat generálni képes célcsoportként kell és lehet számolni, és így valamennyi az emlékezhely-mivoltból is visszanyerhető. Ahogy az Internet elterjedése lehetővé tette kisebb érdeklődés-közösségek kialakítását, úgy találtak egymásra az online térben a bányák, malmok, magtárak, téglagyárkémények, víztornyok, elhagyott pályaudvar-épületek, laktanyák, vágóhidak, extrém üzemépületek felkeresésében és

történetük kutatásában kedvüket lelők. ^[8] Így pedig a puszta épületfelújítási ambíciókon túl már erős ösztönzés volt, hogy az ipari táj egykori komplexitásából minél több elemet lehessen látványosságként visszacsempészni a látogatási pontokra. Szaporodtak a felújítással párhuzamosan múzeummá alakított helyszínek, amelyekben eredeti környezetükben megmaradt gépek, szerencsés esetben komplett üzemcsarnok-berendezések, gyártörténeti tablók, multimédiás tájékoztató anyagok is helyet kaptak.

Nem sokat váratott magára az intézmények összekapcsolódása turisztikai információs rendszerekben. Az európai hálózat (*European Route of Industrial Heritage, ERIH*) 2014-ben indult el, eddig 51 országból 2230 helyszín jelentkezett be.

^[9] A hálózat egyes tagjai egyszerre lehetnek regionális és tematikus útvonalak darabjai, a történetileg legizgalmasabb, legfontosabb és leglátványosabb helyszíneket horgonypontoknak nevezték el.

Az ERIH hálózatában térségünkből csak lengyel és cseh partnerek vannak, de ipari örökséghelyszíneket felvettek a Duna-Kárpát-régió, a Baltikum és a Balkán országaiból is a térképre. A helyszíneket térképre helyezve feltűnő, milyen sűrű a pontok hálózata Angliában és Nyugat-Európa atlanti partvidékén, és mennyivel ritkásabb Közép- és Kelet-Európában.

Ezek a mintázatok tükrözik az egykori ipari centrum- és perifériaterületek közti különbségeket, tehát az egykori mag-országok jócskán túlreprezentáltak. És tőkeerejükkel függ össze az is, hogy az eleve nagyobb számban létesült és megmaradt épületek felújításához és újrahasznosításához, majd turisztikai célponttá tételéhez is nagyobb mennyiségű forrást tudtak és tudnak mozgósítani. Ám mindebből nem a keleti helyszínek „értéktelenebb” volta következik, hanem egyenesen stratégiai felértékelődésük! Ha ugyanis az ipari örökséghelyszínek születésének négy hullámát vizsgáljuk, kiderül, a harmadik és negyedik korszak arról szól, hogy 1870 után pontosan ez a térség tágítja tovább az ipari tájképet, a virtuális centrumpontot is fokozatosan kelet felé tolvá el. Ami pedig itt 1945 után történt, a „szocialista iparfejlesztés” eredményeként, az kifejezetten *unikális* a teljes összkép tekintetében. Felismerhetjük, hogy az ipari örökség igazi „tartalékszónájáról” beszélünk, hiszen itt még nagy számban találunk megmentendő, felújítandó, hasznosítható és hasznosítandó helyszíneket. Sőt: mivel az iparosítás Európa keleti felén nagyrészt a Nyugatról importált berendezésekkel és know-how mentén történt, a termelésben használt nagygépek szempontjából például *egységes európai térségről* beszélhetünk!

[10]

autentikus környezetben

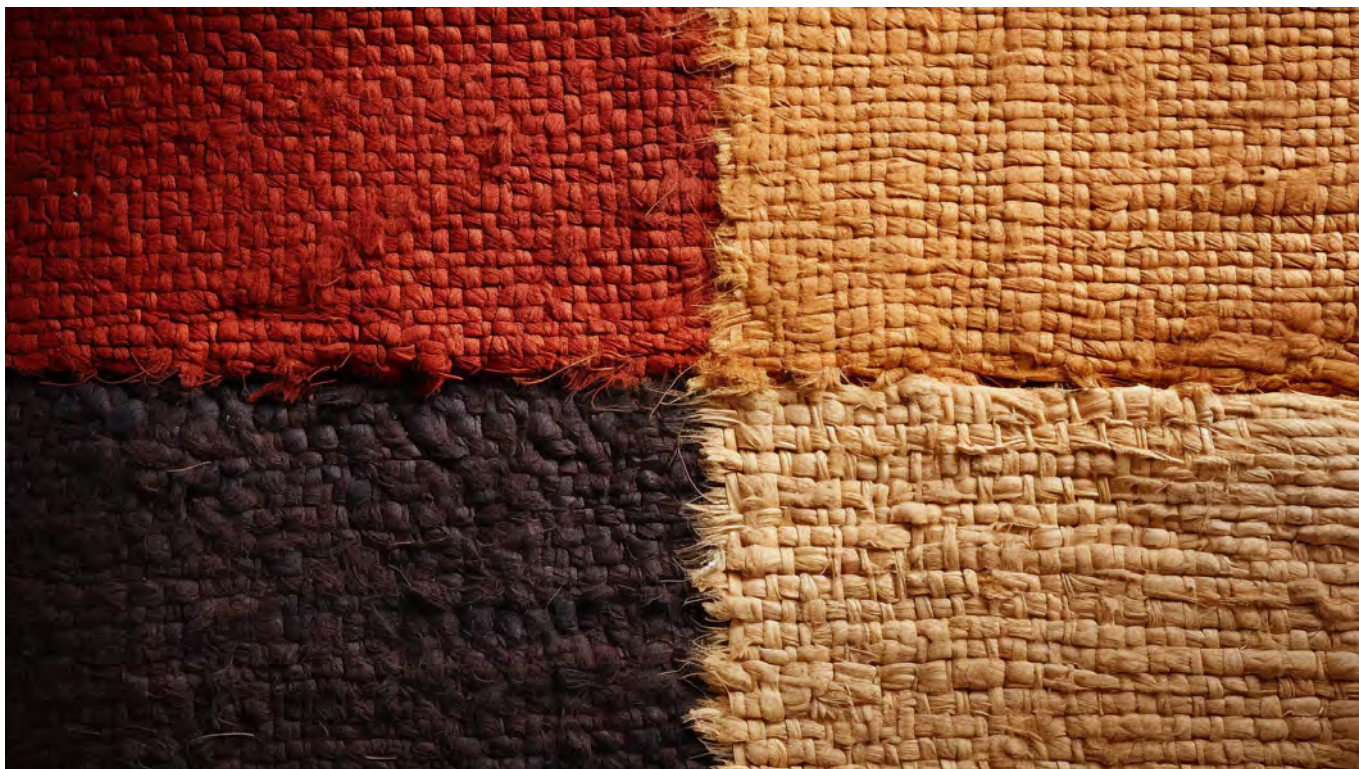
Az ipari örökség megmentésének és továbbélésének második, az adaptív újrahasznosításra következő szakasza, a muzealizálásra épülő turisztikai helyszínné

tétel számos ponton többet megőrzött az ipari tájképből, mint elődje. Az épületeken túl itt megmaradtak az egykori termelő és (olykor) az irodai berendezések, és az egykori gyári mindennapokra, az üzemek és munkásközösségeik életére és történetére vonatkozó dokumentumok, emlékek, amelyek autentikus környezetben igényes kiállításként váltak látogathatóvá.

Mindezzel együtt jól látszik, hogy a turisztikai „paradigma” elérte határait az értékörzésben. ^[11] Az *ipari tájkép részlegesen megmaradt elemeinek látványközpontú* piacosítására épít, narratívái *sterilek*: megmutatja múlt idők letűnt ipari világának túlélő darabkáit, és érdekességként tálalja azokat. Ezt teszi még akkor is, amikor jó állapotban megőrzött gépeket vagy egész gépsorokat hoz működésbe, akár nyersanyaggal táplálva: demonstrál, illusztrál, élményszerűvé és átélhetővé tesz. Elsősorban az érdeklődő turista számára hordoz üzenetet, aki az élménynyújtás után továbbáll.

Már körvonalazni tudjuk, mi hiányzik, s milyen irányok felé mutat *az ipari örökségkultúra harmadik, egyre többek által várt korszaka*:

– Ne távolodjon el a helyi közösségtől, tegye élővé, elevenné a memóriahelyeket, ahogy azok egykor fontos összetevői voltak a helyi mindennapoknak. Kerüljön be a kirakósba a helykötődés, az érzelem, a nosztalgia, az érintettség, elsősorban a helyben lakók oldaláról, a felnövekvő új generációkat is bevonva. A múlt rekonstrukciója ne csak hivatásos muzeológiai és turisztikai szakemberek feladata legyen, kapjanak tevékeny részt a helyi társadalom tagjai, az ipari tájképhez kapcsolódó személyes érintettségük okán (családtörténetükkel, gyáros-, mérnök- és munkásdinasztiákkal, a helyben művelt szakmavilágok ismeretével, szokásaikkal, hagyományaikkal). Ne feledjük: az üzemkomplexumok nemcsak termeltek a kapukon belül. Szűkebb környezetük jelesebb pontjain szabadidős tevékenységek is folytak, olykor a profilhoz igazodóan (szánkózás, síelés meddőhányódombokon, fürdés víztároló medencékben). Ezek egy része is esélyes lehet az újraélesztésre.

– Az ipari örökséghelyeknek meg kell keresniük azokat a tevékenységformákat és lehetőségeket, amelyekkel *a helyi és regionális gazdasági életbe és gazdaságfejlesztésbe a turizmuson túllépően bekapcsolódhatnak*. A Gert-Jan Hospers találó kifejezésével ipar-újrahasznosítást végző turizmustól önmagában sohasem lehet akkora lökést várni, ami egy ipari hagyományaitól távolodó, sokszor depressziós térség újraéledéséhez elégséges. Ám ha vannak a regenerációra helyi és regionális elképzelések, talán lehet kapcsolódási pontokat találni. **[12]**

– Érdeemes a *gazdaságon túli világba is* kitekinteni: mi társadalmasítható, honnan vonhatóak be a gazdaságon túli erőforrások, milyen önkormányzati, közösségi vagy magánérdek számára kínálhatnak előremutató lehetőséget a helyi sajátosságok sorával rendelkező ipari reliktumok? S több efféle, gazdaságon túli érdeklődés és érdek összegződhet-e fenntartható modellé?

jelentéskapcsolat

– A múlt rekonstrukciója mellé (és semmiképp sem helyette) fel kell zárkóznia egy *új jövőérzékenységnek*. Az ipari tájkép minden megőrzött elemébe potenciális fejlesztési lehetőségek fagynak bele: ezeket a jövő

fürkészése szabadíthatja ki, annál nagyobb eséllyel, minél több friss fejleményhez lehet jelentéskapcsolatot építeni. Ezekből ugyanis életképes funkciók születhetnek, amelyekkel a kívánt jövőállapothoz közelebb lehet kerülni. ^[13]

Az egyik legizgalmasabb és leggazdagabb örökségosztály, a *textilipar* izgalmas kísérleti terepet kínál a továbblépésre, mert számos helyszíne élő, működő üzemként túlélte a bezárást. Egy megkopott, megviselt, megfogyatkozott, kivérzett, küszködő, de mégiscsak teljesként megőrzött ipari tájba lehet beleálmódni új fejlesztési irányokat.

Muzeális textilmanufaktúrák: úton az ipari örökségőrzés harmadik hulláma felé

*„S a szövőgyárak ablakán
kötegbe száll
a holdsugár,
a hold lány fénye a fonál
a bordás szövőszékeken
s reggelig, míg a munka áll,
a gépek mogorván szövik
szövőnők omló álmait.”*
(József Attila: *Külvárosi éj*)

Az ipari korszak a maga gépi tömegtermelésével a mezőgazdaságból és a kézműves világból táplálkozva emelkedett fel, és ennek az elsöprő erejű változásnak a kiinduló- és középpontjában sokáig a brit gyapjúfeldolgozó-ipar állt. A hagyományos gazdaságtörténetekben nagy hangsúlyt kapnak ugyan a kifinomult *innovációk*, amelyek a *rokka és szövőszék háziipari-kétkezi világától átvezettek a fonó- és szövőgépek zsúfolt üzemcsarnokaiba*, ^[14] de az egyes technológiák sem önmagukban, hanem az igény és kereslet függvényében fejlődtek.

Nincs textilipar kifinomult vegyszeti (anyagkezelő- és színező), illetve mechanikai tudás (gépészet) és energiatechnológia, vagy épp a közlekedés és szállítás egyre fejlettebb megoldásai nélkül. A „textilipari táj” ezért is sokkal több, mint a sokféle posztó- és pamutnyersanyag meg a változatos ruhaipari késztermékek „hátszaga”. A textilipart így nemcsak az európai ipari fejlődést „berobbantó” szerepe, hanem technológiai összetettsége is az ipari örökség kitüntetett ágazatává teszi, számtalan legendás térséggel (Leeds gyapjúfeldolgozó üzemétől Lyon selyemiparán át a flandriai és német takácsokig). Az ERIH adatbázisában ^[15] ma 228 textiliparhoz kötődő helyszín szerepel, és tizedük kiemelt jelentőségű „horgonypont”. Térségünket két textilmúzeum képviseli, mindkettőt Łódź-ban, a lengyel textilipar egykori központjában, az „ezer füstölgő kémény” városában találjuk. Nem akármilyen helyszínekről beszélünk: az Israel Poznanski által a 19. század végén létrehozott gyárkomplexum a maga korában *Európa legnagyobb textilüzeme* volt. ^[16] A náci rombolás után nem sok maradt. A Központi Textilmúzeumnak otthont adó épületcsoport a legendás „Fehér Gyár”, a Ludwik Geyer által a 19. század végén alapított üzem köré szerveződött. ^[17]

Łódź remek példákat kínál mindkét történeti örökségmodellre, hiszen a turisztikai célponttá tett múzeumok mellett egy 22 épületből álló másik textilüzem-komplexum is megújult az adaptív újrahasznosítás jegyében: itt vendéglőket, irodákat, kereskedelmi egységeket és lakóapartmanokat alakítottak ki, a köztes területek parkosításával. A 17 védett épület közül kiemelkedik az egykori áramelosztó központ, ami a gyáróriás szíve és motorja volt, s amelyet eredeti pompájában állítottak helyre.

demonstrálják

Ha szemügyre vesszünk néhány egészen különleges textilmúzeumot, világossá válik, miként érte el ez a modell lehetőségei határait. A spanyol Balmaseda egykori sapka- és katonai ruházat-gyártó üzemét sohasem

modernizálták, mert a polgárháború után elveszítette jelentőségét. Ma pontosan úgy néz ki, ahogy 130 éve, és hiánytalanul megvannak benne az egykor Angliából, Belgiumból és Németországból beszerzett gépek. Még működnek is, tökéletesen – igaz, nem termelnek már, csak *demonstrálják, hogyan dolgoztak egykor*. Ugyanez történik a francia Avesnois egykori Prouvost-Masurel textilgyárából lett Ökomúzeumban, ^[18] ahol végigvezetik a látogatókat a feldolgozás minden szakaszán, és a zakatoló gépek mellett megjelennek a hajdani munkásélet emlékei is.

Ezen a ponton, a „második korszak” jellegzetes lehetőségeinél meg is áll a szakma. A textilipari örökség legkiválóbb szakértőit felvonultató 2020. áprilisi találkozón ^[19] a legmerészebb kifejezés a konverzió volt, amely a lehetséges átalakításra, átváltoztatásra értelmezve kizárólag a felújított és kiüresített épületeknek adható új funkciókat kereste – és mutatta be annak legjobb gyakorlatait.

Eközben az üzemek és az érintett közösségek maguk keresnek kitörési pontokat, új, túlélést támogató tevékenységformákat, a „harmadik korszak” felé tájékozódva.

A múzeumok zárt tereiből remek kitörési pontnak ígérkeznek például a *textilfesztiválok*. F fiatal művészek kezdeményezésére 2023-ban rendezték meg a brit harisnyagyártás egykori fellegvárában a Leicester Textiles Festivalt, amelyet a helyiek textilhez kötődő emlékezete köré szerveztek. [20] De ezzel csak követték a francia Ardèche-vidék immár sok éve, minden augusztusban St Pierreville központtal megrendezett fesztiváljait (Fête de la Laine). Ám ami igazán érdekes, a fesztivál mögött van. Ami miatt létrejött.

A huszadik század utolsó éveiben néhányan felfigyeltek rá, hogy sok helyi termelő kénytelen kidobni a birkák lenyírt gyapját, mert már nincs piaci igény. Létrehoztak egy szövetkezetet (Ardelaine), 50 km sugarú körben megállapodtak a tenyésztőkkel, hogy vegyszermentes nyersanyagot adnak át a „fair trade” jegyében. Megvásárolták a még álló, Pierre Puaux által 1850-ben épített, és több mint 80 éve bezárt víz-hajtotta fonómalmot olyan területen, ahol hasonló kisüzemek a 15. század óta folyamatosan léteztek, és elkezdték feldolgozni az 50-60 tonnányi nyersanyagot. Összegyűjtötték a 19. század végi kártoló, fonó- és szövőgépeket, hogy ezek egy részének munkába állításával tisztelegjenek a francia gyapjúipar múltja előtt – miközben a működést a helyszínen és internetes felületeken árult saját gyártású termékeikkel teszik fenntarthatóvá. [21]

St. Pierreville-ben tehát sikerült továbblépni a *regionális gazdaságfejlesztés* felé, és a turisták „megtartása” mellett a *helyi vállalkozókkal* fűzték szorosra a kapcsolatot, miközben a *lakossággal* a textilfesztiválokön (és azok között is) *élő kapcsolatot* sikerült teremteni.

különleges szakértelem

Vajon kínálkozik-e ilyen esély a nyugat-magyarországi Csorna városában fellelt muzeális takácsműhely számára?

Műhelykeresés közben bukkant egy

iparművész házaspár a több mint 70 éve elhagyott szövőgépekre, amelyek mellett hatalmas mennyiségben maradtak meg a mintákat hordozó Jacquard-kártyák is. A gépek javításához, helyreállításához, üzembe helyezéséhez és használatához is különleges szakértelemre volna szükség – de azt magukkal vitték a sírba az egykori dolgozók és tulajdonosok. Segítség nagyon távoli vidékekről érkezhethet. De ha a termelésbe már nehezen lehet visszavezetni az üzemet, és arra sincs semmi garancia, hogy a csekély turistaforgalmat vonzó (még ha hajdan textilipari fellelővárnak is mondható) kisvárosban fenntartható muzeális attrakció teremthető a gépekből és a kártyákból, akkor milyen lehetőségeik maradnak?

A múzeumi paradigma „befagyása”, az újraindítási sikerek és a más újraindulások reménytelensége, valamint a jövedelmezőség megtartásának nehézségei ugyanarra irányítják a figyelmet:

- A még mindig működő textilüzemek különleges örökségértéket hordoznak, amely elsősorban azon alapul, hogy létükkel az ipari táj viszonylagos teljességének megőrzésére voltak képesek. (Joggal vetődhet fel, hogy a maximum egy-két tucatnyi termelő manufaktúra az ERIH-en belül is önálló kategóriaként szerveződjön meg.)

- Az üzemek életben maradása, gazdasági fenntarthatósága illékony. Állandó veszélyben vannak és a megmaradásukhoz a piaci-gazdasági szempontokon túli tartományból kell figyelmet és forrásokat mozgósítani. Adaptív újrahasznosítás híján az épületek felújítását saját erőből kéne megoldani. Turistacsoportok látogatására a futó termelés és a baleseti kockázatok miatt általában nincs mód. A foglalkoztatáshoz vagy az értékesítéshez nem áll rendelkezésükre célzott, rájuk szabott támogatás.

– Az utolsó pillanatban vagyunk: megszűnésük hallatlan veszteséget jelentene. „Ha egy ország hagy kihalni egy meglévő szakmát, a jövőbeni esetleges feltámasztása sokkal költségesebb lesz, mintha inkább megóvta volna” (Sinka József, kötöde és festöde-tulajdonos). [22] A bezárások nyomán mérhetővé váló károk és az utólagos megmentési-újratertelési költségek is sokkal magasabbak lennének, mint amivel most biztosítható a túlélés. A külső segítség pedig nemcsak anyagi támogatás lehet; ötlet, hálózati kapcsolatok, partnerségek, társadalmi innovációk formájában is érkezhethet. A lényeg, hogy ne maradjanak magukra, hogy életképességük erősítése másoknak is prioritás legyen (önkormányzatoknak, kulturális intézményrendszernek, helyi közösségeknek, alapítványoknak).

slágertermék

Még a legsikeresebb túlélő textilüzemeknek sem könnyű. Van, amelyik egy-egy különleges termékcsaláddal tudott tartósan jelen maradni a piacon. *Slágertermékkel* (mint az ukrajnai Huszt kalapgyárának nyúlszőrből készült Gorbacsov-fejfedője) vagy *luxusmárkák partnerévé* válva, mint az elegáns zakók és kabátok szöveteit gyártó Lanificio Bottoli Vittorio Venetóban.

A mai Huszt-Filc Kft. elődjét 1946-ban alapították, majd az 1970-es években építették hatalmas gyármonstrummá. Még korábbi elődjeként tartják számon azt a kis nemezkesztő, -feldolgozó manufaktúrát, melyet 100 éve, 1906-ban alapított Kovács János. A mesterember egykor báránygyapjú-bekecset és férfi gyapjúkalapot készített. A kalapgyár kizárólag nyúlszőrmével dolgozik, ezt alakítja nemezfilccé. ^[23] Az 1861-es alapítás óta ötödik generációját váltó családi vállalkozás számai imponálóak: napi 2500 méter speciális szövetanyagot állít elő, és évente kétszer bemutatja folyamatosan fejlesztett anyagait.

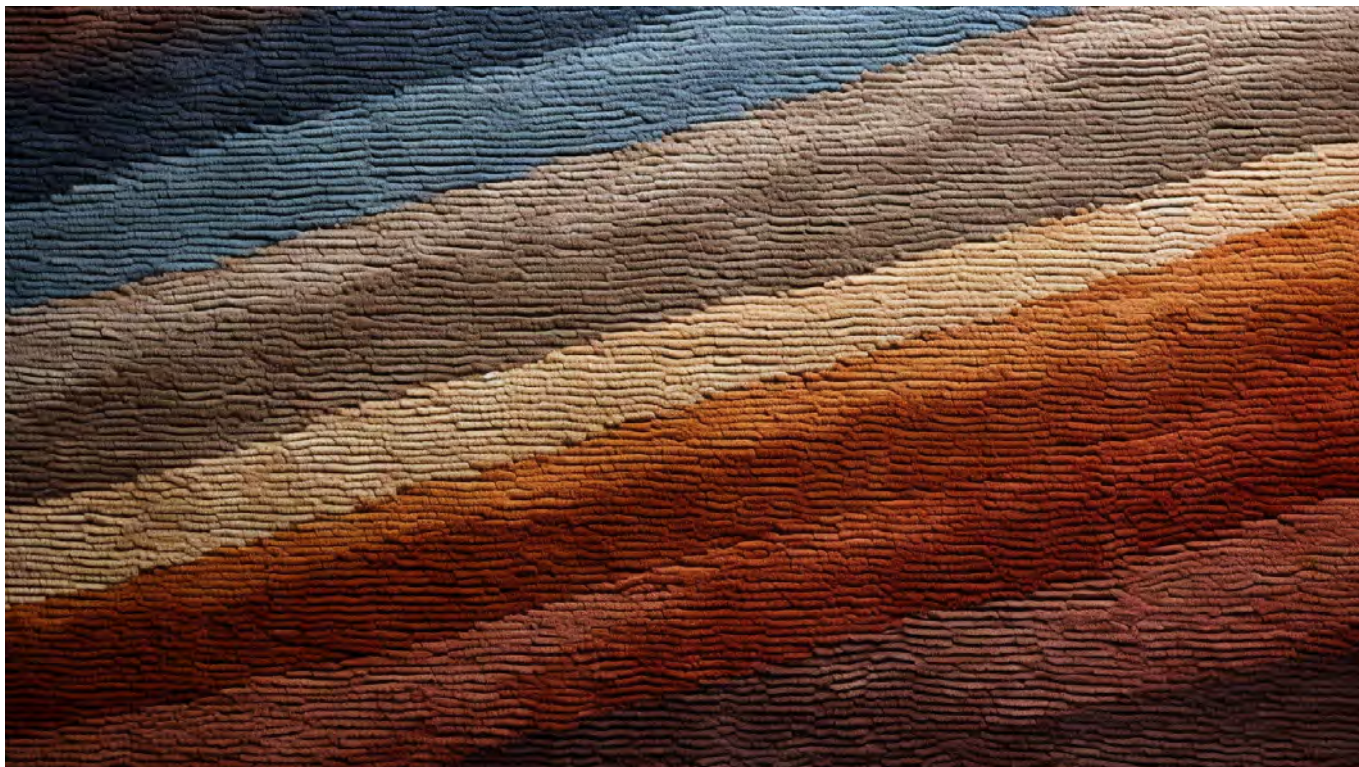
Egy harmadik utat jár az 1869-ben alapított kőszegi Multifelt Factory ^[24], amely sikeresen talált új *felhasználási lehetőségeket és új piacokat* különleges nemezanyagainak (kárpitok belsőépítészeknek, újfajta filctermékek – például kulacstartók, gyapjúfilc táskák és állatfigurák – nemezcsík a zongorabillentyűk alá, hangtompító réteg stúdiókba és más ipari felhasználás).

Lettország neves textilgyára, a történetét 1914-ig visszavezető Limbažu Tīne *turizmus* felé keresett kitörést. Mivel részben muzeális gépeken állítja elő termékeit (gyapjúfonal és szövet, vászon, takaró, kendőfélék, szőnyeg, asztalterítő, törölköző, sál), módjuk volt elkülönített helyiségben gyár- és ipartörténeti gyűjteményt bemutatni látogatóiknak, akik „élő múzeumként” megtekinthetik a gépeket *működés közben*.

Ám a különböző kiválóságok és különlegességek sem jelentenek garanciát, hogy sikerülhet megőrizni a működőképességet. Vegyük az egykor Európa-hírű bezdáni damaszt esetét!

A horvát és magyar határhoz közeli vajdasági Bezdánban már a 18. század végén 15 takács-család élt és dolgozott, 1815-ben megalakult az első takácscéh, s noha a 19. század végére a Schmidt-féle üzem volt a legnagyobb, számos kisebb takácsműhellyel alkottak érdekközösséget – és állították elő azt a selyemdamasztot, amely ritkasága és egyedi rajzolata miatt rendkívül keresetté vált. Főleg menyasszonyi ruha, függöny, ágynemű, asztalterítő és textilszalvéta készült belőle. A korán bevezetett Jacquard-kártyás szövésnek még a huszonegyedik század elején is mesterei voltak a közben

Novitet-Dunav névre keresztelt gyár ^[26] szakemberei. A rendkívül drága, 5–900 kelme leszövésére alkalmas 30 különböző lyukkártya-mintát (négyzetek, cikcakkok, csíkok, pöttyök, csillagok, hópehelyek, virágok, oroszlánok) meghatározott név és katalógusszám alatt vezetik.

A gyár végzetét a munkaigényesség (egy centiméternyi anyag megszövéséhez 28 mozdulatot kell elvégezni a gép-matuzsálemeken) miatt magasan tartott árak okozták. Jugoszláviában egykor a szállodák nem kaphattak megfelelő minősítést, ha nem bezdáni damasztot használtak, de mostanra már tudnak olcsóbb textilanyagot vásárolni. A menyasszonyi ruhák divatja is leáldozott. A gyár 2012-ben csődbe ment és árverésen értékesítették. Az új tulajdonos, a Petkovic család a termékkínálatra és külföldi értékesítésre vonatkozó tervekkel érkezett. S noha a következő években különböző nívódíjakat nyertek, a bezdáni damaszt pedig a Szerb Köztársaság szellemi kulturális örökségének része lett, s el tudták kezdeni a terítők és szalvéták online értékesítését és ajándéktárgyak árusítását, majd egyórás látogatások indultak különböző szöttesek és a termelés különböző fázisainak bemutatására autentikus

szövőszékeken, a nehézségek nem szűntek meg. 2015-ben már csak 8-an dolgoztak az üzemben, és 2023-ban ismét a megszűnés határán billeg a kézi selyemszövés utolsó európai mohikánja.

Ami nem sikerült Szerbiában, sikerült az 1870-ben alapított Kubak szövőgyárnak a cseh Strmilovban. ^[27] Termékeik (házilag szőtt gyapjú, gyapot és vászon kendők, terítők, ágyneműk és más textilkiegészítők) mellett más lakberendezési tárgyakat is árulnak, és turisták számára létrehozta egy szövéstörténeti múzeumot. Elmozdultak *kreatív irányba* is: képzőművészekkel működnek együtt, kiállításokat tartanak (és bérbe adják az erre kialakított helyiséget különböző események rendezésére).

Ám minél kisebb egy üzem, annál kevesebb az esélye, hogy valamilyen kiegészítő tevékenységnek adjon helyet. (Igaz, annál kisebb plusz erőforrásra lehet szüksége az életben maradáshoz.) Egészen más út érvényes tehát a különböző méretű üzemekre. Milyen innovációban reménykedhet például a kémiai kezelés nélkül tisztított, különleges színű gyapjúfonalairól és takaróiról, párnáiról, paplanjairól híres, közepes méretű Pāces vilnas fabrika a lett Dundaga településen ^[28] ? Vagy az aprócska, észtországi Sūvahavva Villavabrik, amely önmagában már nem életképes, de egy farmgazdaságban még működésben tartható?

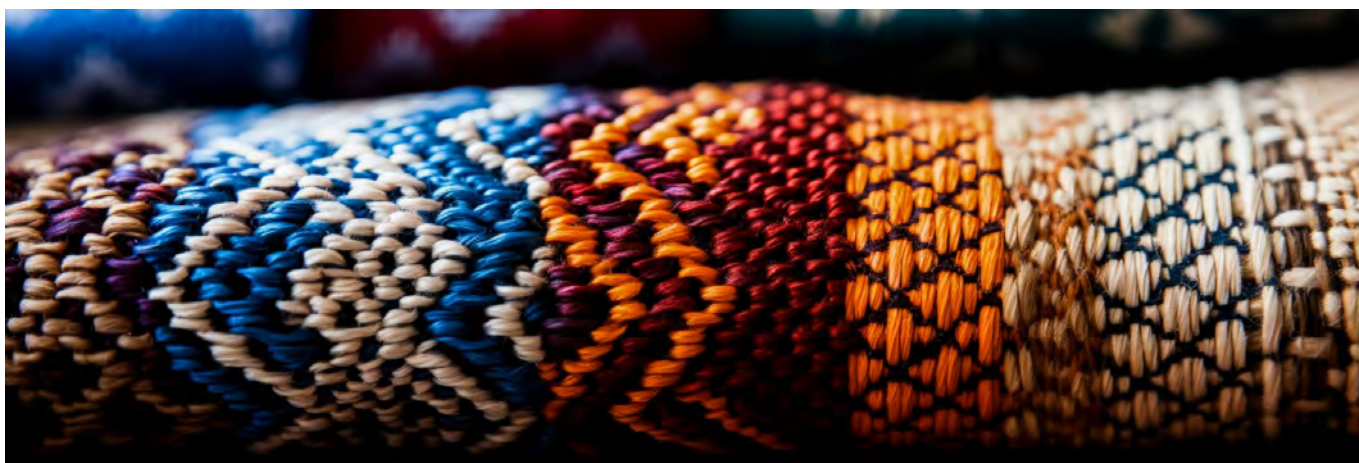
Valamennyi, még életben lévő textilüzem jelentősége jóval túlmutat önmagán. Noha elsőre nem tolokodik elénk, de számtalan formában ágyazódnak regionális és kontinentális kapcsolatrendszerbe.

élő archívum

A Limbazu Tine például az egész balti régió autentikus népviseleti mintáinak gyűjteményét hozta létre és alkalmazza a terméktervezésben. A Lanificio Bottoli páratlan üzemtörténeti gyűjteményt gondoz, amely messze túlmutat a családi vállalkozás iratanyagának megőrzésénél. Magának a szövőgyártásnak is élő archívuma, egy gyakorlati szövet-osztályozási rendszer formájában, amelyben a gyár által készített minden egykori és mai szövettípus (Cheviot, Saxony, flanel, Lambswool, Sportex, Shetland, Tweed) helyet kap. S hogy mindennek mi a jelentősége? *A hagyományban rejlő tudásérték!* Az egykori brit

textilfellegvárból, Leicestershire-ből például elköltöztek ugyan a termelőüzemek, de a textiltervezés virágzó üzletág maradt, és olyan globális ruhamárkák, mint a Next vagy a George at Asda itt hozta létre design-központját.

A szövevényes *transzkulturális kapcsolathálókat* megtaláljuk az emberek, gépek és országok körtáncában is. A nyugat-magyarországi Kőszeg nemezgyárát egy prágai kalapgyáros testvérpár vásárolta meg, akik egy csehszlovákiai gyárból leszerelt, az 1880-as években gyártott „Vohl-típusú” gépeket hoztak 1927-ben Kőszegre (ezek közül néhány a mai napig működik). S szintén Csehországból utaztak egykor a gépek Bezdánba is, ahol a pécsi sváb gyártulajdonos minden mestere a szlovákiai Késmárkban tanulta ki a szakmát.

Listázhatóvá vált tehát az ipari örökség speciális osztálya, a még mindig aktív textilipari gyártóüzemek számára a saját „harmadik korszakuk” felé vezető stratégia: bekapcsolódás a kreatív gazdaságba ^[29], kreatív partnerek bevonása ^[30], kreatív terek létrehozása.

Epilógus. Ipari örökség a posztindusztriális társadalomban

Attól, hogy valami valamire jó, lehet még szép is.

Van, ami attól szép, hogy annyira jó arra, amire való.

Erdély Miklós

Az információs társadalom teoretikusai számára soha nem volt kérdéses, hogy a mezőgazdaságtól és az ipari termeléstől eltávolodó „szellemi munka” világa és a mindenütt tapasztalható virtualizálódás természetes ellenhatásaként felértékelődik egy sajátos műveltségtípus: a kismesterségek, a kézműves anyagmegmunkálás, az anyaghoz kötődés új kultúrája. Részben hobbitevékenységként, részben az ipari tömegtermelés árnyékában megbúvó, kis szériájú egyedi termékek előállítójaként. Volt, aki azt jósolta, hogy az új viszony új minőséget hoz: *„ellentmond majd a sebességnek, a grandiozitásnak, a tömegszerűségnek...: a jövő technikája az emberi kreativitáson, a társadalmi hasznosságon, manualitáson alapul. A kéziszerszámok, a kisgépek világa magával hozza, hogy az ember ne szakadjon el a természettől, ne szakadjon el embertársaitól, magával hozza az új közlekedési és településszerkezeti megoldásokat (gyaloglás, kerékpározás, falvak, kisvárosok), végül egy olyan életmód értékeit, amelynek középpontjában az alkotó állna – bárki legyen is az”.* [31]

Egyfajta újraegyesítés volna mindez, amely ellensúlyozza, hogy a *„tömegek kéziszerszám-használata egyre ritkább, s egyre sutább. Bizonyos „kifejlesztett szerszámok” (gépek, automatika, vegyszerek) grandiózussága, sebessége és tömegszerűsége „elsatnyítja” a használó kreativitását. A konstrukciós tevékenység elveszítette a kézhez-állóságnak, az emberléptékűségnek, a természetességnek a kritériumait”.* [32]

magasabb szintű tudatosság

Az újraegyesítés részeként nemcsak a nagyipari uniformizáció és a „tervezett elavulás” alternatívája az esztétikai tárgyhasználat (ne csak hasznos, hanem szép is legyen, amit kibocsátunk), hanem átfogó civilizációs küldetés is. A materiális kultúra túlélő hídfőállásainak óriási szerepe lehet, amikor a nagy központi rendszerek esetleges összeomlása miatt és után a hajdanvolt kézműves tudások (eszközök, eljárások, nyersanyagok) felértékelődnek. De nem szükséges kataklizmára készülni: a magasabb szintű tudatosság a fenntarthatóság szempontjából teszi értékessé a készítés, javítás, megmentés, újrahasznosítás mozzanatait, amelyekkel csökkenthető az anyagfelhasználás, elnyújtható a termékek életciklusa, lassítható az eszközök és használati tárgyak cseréje.

Szellemi és szakmai törekvésként mindezt jól tükrözi a Maintainers („Fenntartók”) mozgalom [33], gyakorlati oldalról pedig a közösségi javító-szerelőműhelyek alapításának egymást követő hullámai. A hol FabLab-nek, hol MakerSpace-nek, hol Repair Cafénak hívott, gyakran hálózatba szerveződő [34] műhelyek eszközöket (ha kell, 3D-s nyomtatást), nyersanyagot és szakértő segítséget, személyre szabott tanácsadást kínálnak mindazoknak, akik maguk tervezte tárgyakat barkácsolnának vagy megjavítanának sérült, elromlott készülékeket, bútorokat vagy ruházati darabokat (kabátot, zipzárt, cipőt).

A muzeális textilüzemek is bátran vállalkozhatnak egy Repair Café jellegű, nyitott műhely kialakítására, akár speciális ruházati, akár általános fókusszal. Ám az örökségtájkép őrzőiként ennek híján is megtalálhatják a módját, hogyan válhatnak túlélésükért harcoló gazdasági szereplőből élő és megtermékenyítő hatású kulturális, kreatív és közösségi színterré. [35]

1. Paládi-Kovács Attila könyvének címétől kölcsönöztem a kulcsfogalmat. *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században*, Akadémiai Kiadó, 2007.
2. Európára összefoglalóan I. Industrial Heritage Reuse in Europe <https://reindustrialheritage.eu/>
3. 2023 például a gyártornyok európai éve is: <https://www.industrialheritage.eu/factory-chimneys>
4. A 11 kötetes *Encyclopedia of Global Archaeology* (Springer, 2014) c. kiadványban (és ennek már korábbi kiadásában is) például nagy terjedelmű önálló szócikk a 3853–3862 oldalakon (Marilyn Palmer: Industrial Archaeology). Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/226265115_Industrial_Archaeology
5. Az IA: The Journal of the Society for Industrial Archeology 1975, az *Industrial Archaeology Review* 1976 óta jelenik meg – követve az első jelentős szakmonográfiákat, pl. Arthur Raistrick 1972-es könyvét (*Industrial Archaeology. A*

Historical Survey Routledge) és az első, a tárgynak szentelt tudományos konferenciát 1973-ban (FICCIM – *First International Conference on the Conservation of Industrial Monuments*). A konferenciát követően az ICOMOS, az épített örökség nemzetközi szervezete dedikált szakértői szervezatként ismerte el a frissen alakult *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage* (TICCIH) szakértői tömörülést, ami azóta is szervezi a világkonferenciákat és szakmai eseményeket.

6. Az ezredfordulón a 690 világörökségi helyszínből 28 számított ipari örökségnek. A kulturális helyszínek 5,3%- a, az összes világörökségi helyszín 4%-a tartozott ide. Az arányok nem javultak az utolsó két évtizedben sem. Falser, Michael (2001): *Is Industrial Heritage under-represented on the World Heritage List?* UNESCO World Heritage Centre <https://whc.unesco.org/archive/ind-study01.pdf>
7. A kifejezés legrégebbi előfordulását (korábbi találatok esélyének fenntartásával) egy 1996-os tanulmányban találtam. Edwards, J. Arwel – Coit, Joan Carles Llurdes i (1996): Mines and quarries: Industrial heritage tourism *Annals of Tourism Research* 23:2 341–363. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00067-4](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00067-4) Az első húsz év szakirodalmára I. Vargas-Sánchez, A. (2015). Industrial Heritage and Tourism: A Review of the Literature. In: Waterton, E., Watson, S. (eds) *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*. Palgrave Macmillan, London. 219–233. https://doi.org/10.1057/9781137293565_14
8. Ahogy az ipari örökséggel foglalkozó önkéntesek és civil szervezeteik tevékenysége kezdett összeérni, megszülettek közös platformjaik is. Európában ilyen az E-FAITH, tréningek, kampányok, tematikus szakértői csoportok szervezésével, tematikus elektronikus hírlevél kiadásával <https://www.industrialheritage.eu/>. Magyarországon például elkötelezett mérnökök, építészek, üzleti konzultánsok, valamint ipari és turisztikai szakértők fogtak össze, hogy egykori ipari helyszínek új életre keltésében segítsék az önkormányzatokat és a helyi közösségeket. <https://www.industrialheritagehungary.com/09-About.html#Aboutus>
Térségünkben működik a téma egyik legrangosabb és legraportosabb kutatóhelye, a Rijekai Egyetem 2013-ban alapított Ipari Örökség Központja (Centre for Industrial Heritage) <http://iuri.uniri.hr/center/centre-for-industrial-heritage-cib/>.
9. <https://www.erih.net/> Az ERIH egy Interreg-programmal indult, majd növekedését a Creative Europe pályázat segítette. Az Interreg később számos, hasonló célú kisebb, regionális projektet is támogatott, például két kis balti ország saját hálózatépítési vállalkozását (Revival of Industrial heritage for tourism development <https://keep.eu/projects/18013/Revival-of-Industrial-herit-EN/>). A Visegrádi országcsoportnak (V4) egy vasúti örökséget gondozó célprojektje van <https://rail4v4.com/hu/home-hu/>.
10. Ezzel függ össze például a keleti területek veszélyeztetettsége. A bezárások után az értékesülés szinte egyetlen forrása a tulajdonosok számára a fémhulladékként történő eladás. Ami képes ezt is túlélni és még értéket képvisel (például a nyomdaipari gépek, mérőműszerek), visszavándorol Nyugatra, mert ottani gyűjtők felvásárolják. ↑
11. Mérai, Dóra – Kulikov, Volodymir: From Burden to Resource: Uses of Industrial Heritage in East-Central Europe In: *From Burden to Resource: Uses of Industrial Heritage in East-Central Europe* (Ed. by Mérai, Dóra et al. Archaeolingua, Budapest, 2021: 5–12.
12. Hospers, Gert-Jan (2002): Industrial Heritage Tourism and Regional Restructuring in the European Union *European Planning Studies* 10(3):397–404 DOI: [10.1080/09654310220121112](https://doi.org/10.1080/09654310220121112)
13. Harrison, R. (2020). Heritage practices as future-making practices. In Holtorf, C. & Högberg, A. (eds.), *Cultural Heritage and the Future* (pp. 29–45). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315644615> Holtorf, C. & Högberg, A. (2015). Contemporary Heritage and the Future. In Waterton, E. & Watson, S. (eds.) *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research* (pp. 509–523). London: Palgrave Macmillan https://doi.org/10.1057/9781137293565_32
14. Kay repülő vetélője (1733) Hargreaves Fonó Jennyje (1764), Arkwright vízzel hajtott fonógépe (1769), Cartwright gőzmeghajtású szövőszéke (1785) vagy Crompton „öszvérje”, a gőzzel hajtott fonógép (1790). Jacquard lyukkártyás, a szövés mintavezérlését automatizáló találmánya 1805-ös.
15. <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/themeroute/textiles>

16. https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/manufaktura-museum-of-the-factory?tx_erihsites_erihmap%5BgetVars%5D%5Baction%5D=list&tx_erihsites_erihmap%5BgetVars%5D%5Bthemeroute%5D=9&cHash=44552cfda37d622ebcd45d2634b57aca
17. https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/central-museum-of-textiles-in-lodz?tx_erihsites_erihmap%5BgetVars%5D%5Baction%5D=list&tx_erihsites_erihmap%5BgetVars%5D%5Bthemeroute%5D=9&cHash=44552cfda37d622ebcd45d2634b57aca
18. https://bit.ly/Ecomuseum_of_the_Avesnois
19. Cities and Historic Textile Complexes: Typology, Good Practice, and Global Perspectives of Conservation
<https://ticcih.org/notes-from-the-expert-meeting-on-textiles/>
20. Például sokféle formában lehetett textilhez kapcsolódó „szeretetüzeneteket” elhelyezni
<https://leicestertextilesfestival.uk/> , mert a szóbeli emlékezet sok-sok elemének lejegyzésével a helyi egyetem már élővé és átadhatóvá tette a hagyomány egy részét <https://le.ac.uk/emoha/themes/the-hosiery-industry>.
21. <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/living-museum-of-wool-and-sheep>
22. Vincze Barbara – Bödey János: *Szétféslett a magyar textilipar, és nincs már, aki összevarrja*
<https://telex.hu/komplex/2023/09/27/varroda>
23. <https://karpataljalap.net/2006/11/17/ahol-kalap-lesz-nyulbol>
24. <https://www.multifelt.com/>
25. <http://www.limbazutine.lv/?lang=en>
26. <https://novitet-dunav.co.rs/sr/>
27. <https://tkalcovna.cz/cs/>
28. <https://www.facebook.com/dundagaswool/>
29. Xie, Philip Feifan (2015): *Industrial Heritage Tourism* Channel View Publications
30. „mágnesként szolgálhatnak a tehetséges, kreatív emberek számára, és társadalmi, kulturális és gazdasági változásokon keresztül erősíthetik a helyi társadalmakat” Gustafsson, C. (2019). CONSERVATION 3.0 – Cultural Heritage as a driver for regional growth. SCIRES-IT – SCientific RESearch and Information Technology 9 (1), 21-32.
<http://dx.doi.org/10.2423/i22394303v9n1p21> 27
31. Somogyi Ferenc: *A tárgyi kultúra lopakodó csődje*. Liget, 2006. január
<https://ligetmuhely.com/liget/a-targyi-kultura-lopakodo-csodje/>
32. Somogyi Ferenc: *A nemzetgazdaságok evolúciós perspektívái Valóság* 2017 /11 42. o.
33. A mozgalom azokat tömöríti, akik a fenntartás, megőrzés, az elromlás késleltetése, a javítás és a gondoskodás iránt érdeklődnek. <https://lists.stevens.edu/mailman/listinfo/themaintainers> . Legutóbbi konferenciájukat 2023. október végén, Bécsben rendezték *Maintaining Artifacts: Technology, Time and Human Practice* címmel.
34. A belga Repair Café hálózatnak például 223 (!) tagja van <https://repairtogether.be/> .
35. „A tanulmány a Miniszterelnökség által kiírt A közvetlen irányítású uniós programok pályázataihoz szükséges előkészítési költségek és önerő támogatására szóló pályázati kiíráson nyert RRFV/122/1 [2021] iktatószámú, 'Elő-partnerség az ipari korszak mai napig működő muzeális gyártelepeinek európai hálózatáért' című projekt keretében jött létre.
kép | vecteezy.com

Domonkos Péter

MI SZÜKSÉG A TEMPLOMOKRA?

TÖRÖK ENDRE KERESZTÉNYSÉGE

2023-12-03 | **ESSZÉ**

Szekularizáció és politikai kereszténység

Híveik száma folyamatosan csökken, ezért a nyugati keresztény egyházaknak egyre nagyobb gondot okoz épületeik fenntartása. Egy felmérés szerint a két legnagyobb német egyház, az evangélikus és a katolikus 40 000 épületét kénytelen eladni a 2060-ig hátralévő két és fél évtizedben. Ez ingatlanaik egyharmada. A helyzet másutt se jobb.

Mivel egyre több templom áll üresen, megindult árusításuk és újrahasznosításuk. Csakhogy a templomok nehezen értékesíthetők. Többnyire műemlékek, vagyis egy kitört ablakot ugyanolyannal kell pótolni, ami nem kis költség. Nehéz felbecsülni rejtett hibáikat, és még nehezebb új funkciót találni nekik. A politikai kockázatokról nem is szólva. Mivel sok gond van velük, olcsón megvásárolhatók.

Hangversenytermékké, képtárakká, könyvtárakká alakítják át azokat. De olyan sok templom áll üresen, hogy egyre meghökkentőbb ötletek vetődnek fel.

mászófalak

A legújabb trend, ha jól látom, a templomok *mászótermékké* alakítása. Mönchengladbach egyik temploma, az 1933-ban épült Szent Péter plébániatemplom 2007 után kiürült. Egy vállalkozó 25 évre kibérelte, és 2010-ben megnyitotta mint „mászótemplomot” (Kletterkirche). A felállított mászófalak bármikor eltávolíthatók belőle, és visszaalakítható imaházzá. Úgy látszik, Németországban még akadnak, akik bíznak egy vallásos fordulatban. Skóciában viszont már nem. 2015-ben Fort Williamben a Three Wise Monkeys Climbing elnevezésű vállalkozás közösségi finanszírozásban felvásárolta az 1843-ban épült Macintosh emléktemplomot, mely 2007-ben elárvult. Élettel – mászófalakkal, edzőteremmel, kávézóval, bolttal – töltötte meg. Hatszáz támogatót és 43 000 fontot gyűjtött 27 nap alatt a célra.

Az USA-ban, egy egyetemi városkában, az indianai Bloomingtonban a 20. század közepén épült a MacDoel baptista templom. A gyülekezet megritkult és előregedett: új, olcsóbb helyet kellett találnia. A templomot 2020-ban az Indianai Egyetem pszichológusprofesszora, Joe Anderson megvásárolta és mászóteremmé alakította át. A kóruserkélyből edzőszobát, a kápolnából jogastúdiót alakított ki. A templomban buliszobát és irodákat is nyitott. A környékeliek pedig nagyon örültek, hogy nem bevásárlóközpont lett a templomukból. 2021-ben a kanadai New Brunswick-ben egy házaspár megvette a Keresztelő Szent János templomot, mely 1884-ben nyílt meg és 2018-ban zárt be. Mászóterem lett ebből a templomból is. 2022 novemberében egy párizsi könyvtárból, mely eredetileg A Szeplőtelen Szűz Mária Oblátusai nevű francia szerzetesrend 19. századi temploma volt, alakítottak ki falmászótermet. Brüsszelben egy 2022-es építési terv és hatósági engedély nyomán a Pádúai Szent Antal templom ugyancsak mászóteremmé változott. Igaz, nem egészen: kisebb része, mely nem szűnt meg templomként funkcionálni, a helyi katolikus közösségé maradt.

Nem vitatom, hogy ezek a beruházások műemlékvédelmi szempontból indokoltak. Különben az épületeket lebontanák. De azt hiszem, híven tükrözik a válságot, amelyen a nyugati kereszténység napjainkban megy át.

köztörvényes bűnözők

A szellemtelen szekularizáció ellen keresztesháborút hirdet a már ezerszer kompromittálódott politikai kereszténység.

Elsősorban itt, Kelet-Európában. A Nagy

Inkvizítor 21. századi alakmásait látjuk: Putyint, Orbánt, Kaczynskit. Az orosz állam és az orosz egyház posztszovjet, a cári korszakot idéző szövetségét, e szövetség maffiaszerű működését, brutális kegyetlenségét már 2014-ben leleplezte Andrej Zvjagincev többszörösen díjazott filmje, a *Leviatán*. A vidéki püspöknek jó fekvésű, tengerparti telekre fáj a foga, ahová pompás templomot képzel. A helyi kiskirály eltakarítja az útból a telek renitens tulajdonosát: egy ügynöke megerőszakolja és megöli a tulaj hűtlen feleségét, a bűnt pedig a féltékeny férjre fogják. És íme, a Krímben, a Donbászban más léptékben ugyanezt látjuk: Putyin elnök és Kirill pátriárka (két volt KGB-s, két orosz dollármilliárdos) köztörvényes bűnözők, elítélt gyilkosok segítségével rabol földet, a bűnt pedig az áldozatokra fogja.

Nekünk, magyaroknak kifinomultabb és tehetségesebb inkvizítor jutott. Vlagyimir Putyinnak nem szükséges értenie a kapitalizmust, a képviseleti demokráciát, a nemzetközi erőviszonyokat, amíg van elég titkosrendőre és katonája. Orbán Viktornak viszont értenie kell. És érti is. De tehetsége nem a szentek karizmája, hanem a politikusoké. Mennél jobb politikus, annál messzebb kerül Jézus Krisztustól. Mert mit jelent a képviseleti demokráciában eredményesen politizálni? Meg kell szerezni a szavazatok többségét mindenáron. Nem számít, mi az igazság, azt kell képviselni, amit a többség gondol. Akkor is, ha hamis vagy embertelen. És mit jelent a kapitalizmusban eredményesen politizálni? „Jogállamban a pénz a fegyver” – írta József Attila, és Orbán Viktor is megtanulta a leckét. Ő nem szennyezi be vérrel a kezét – megvesztegetéssel és zsarolással dolgozik. A politikailag értékes, történelmi egyházakat kedvezményekkel vásárolja meg: iskolák tömegét játssza a kezükre, milliárdokat költ ingatlanok felújítására, milliárdokat ad alapítványi céljaira. Cserébe „csupán” lojalitást kér. Aki viszont bírálni meri, azt tönkretesz, mint Iványi Gábor kiségyházát. A hitetleneket a „cuius regio, eius religio” feudális elve szerint kezeli: az adójukat beszedi, és a megtérítésükre költi. Akinek az ő földesúri hitvallása nem tetszik, az szabadon elköltözhet: pont így szólt a „ius emigrandi”, a 24. cikkely az augsburgi vallásbékében, 1555-ben.

anakronisztikus

Eszem ágában sincs általánosítani: tudom, hogy az egyházak emberekből állnak, ők pedig különböznek. A politikai kereszténység mégis létezik, mi több, népszerű is. Ennek a népszerűségnek számos történelmi, szociológiai oka van, de ezekre most nem térek ki. Ez az esszé Török Endre kereszténységéről szól, mely az említettektől radikálisan eltér. „A társadalmi igazságtalanságoktól legfeljebb ha a távoli jövőben fog egy valamennyire is megnyugtató berendezkedésig eljutni az emberiség” – írta. [*Szemfényvesztések kora* (Bp., Liget, 1993): 184. old.] És biztosan nem Putyin vagy Orbán anakronisztikus, az orosz birodalmat vagy a Horthy-rendszert idealizáló társadalmi elképzeléseire gondolt.

De szüksége van-e egyáltalán a világnak – a falmászóknak és az inkvizítoroknak – másféle kereszténységre? A Nagy Inkvizítor, természetesen, azt mondja Jézusnak, hogy nincsen. A falmászóknak pedig, úgy tűnik, csak a templomfalakra van szükségük. Ferenc pápa népszerűsége viszont mintha azt bizonyítaná, hogy van igény másféle kereszténységre is. Ennek oka egyszerű: a falmászók és az inkvizítorok boldogtalansága.

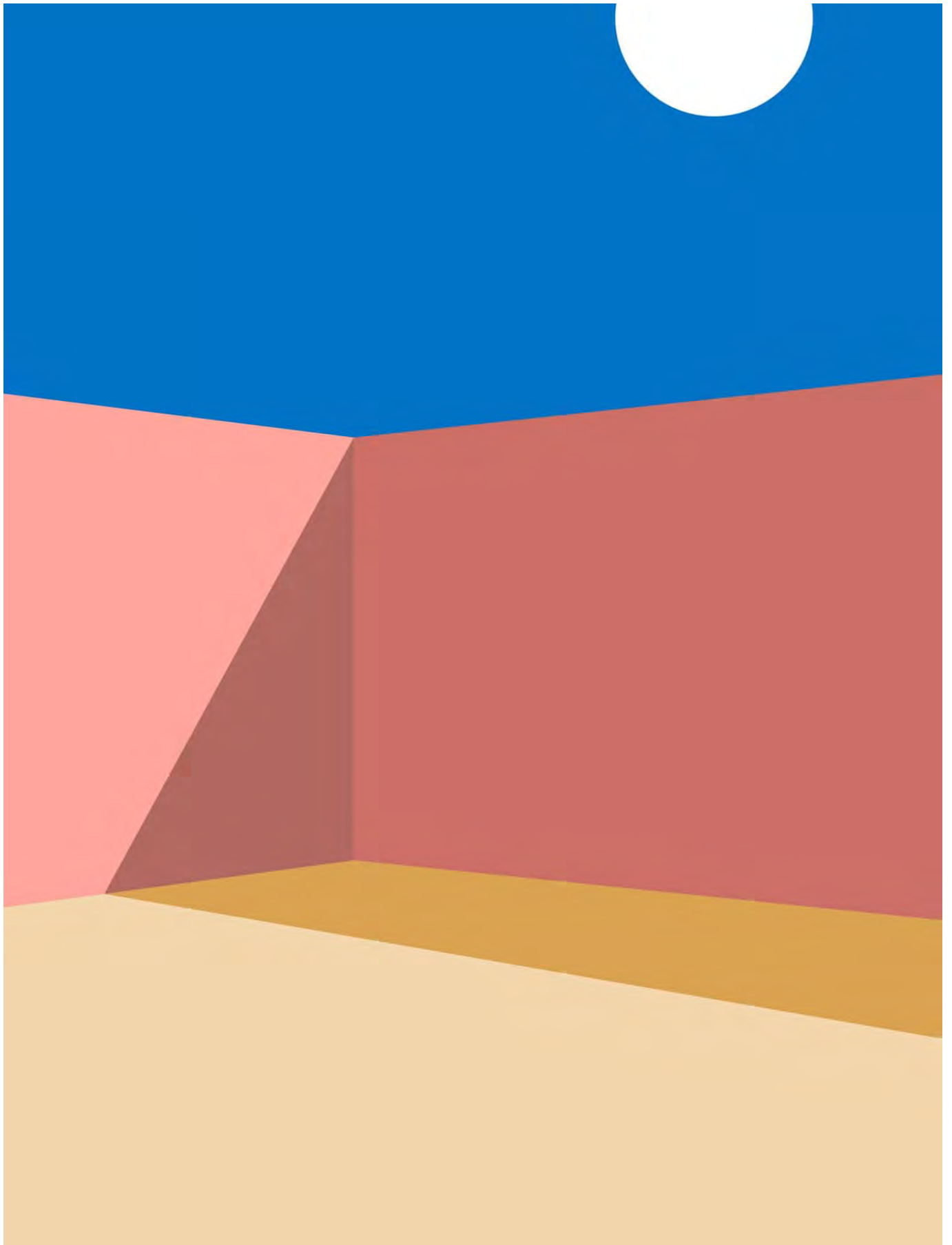
A testvériség kereszténysége

Török Endre (1923–2005) ennek a másféle kereszténységnek, melyhez az orosz irodalom és vallásbölcselet vezette, volt a szószólója. Kezdő és haladó falmászóknak egyaránt ugyanazt mondta volna: falat mászni nagyon egészséges, és ennyiben szükséges is, de álljatok meg egy pillanatra, falmászók és gondolkodjatok el azon, miért éltek! Most a testetekért. De lelketek is van, és beleírva a vágy egy igazságos társadalom után, amelyet én Isten Országának neveznék. A falmászóverseny márpedig nem igazságos: elég, ha csak a mozgásképtelenekre gondoltok. Persze az örökös falmászás közben hogyan is gondolhatnátok rájuk? Azonnal leesnétek. Mászás közben óhatatlanul csak magatokkal, az előrejutásokkal törődtek. A többi falmászóval is csak ezért szövetkeztek időnként. Ezért vagytok magányosak. Ne mondjátok, hogy majd a szociális intézmények törődnek a mozgásképtelenekkel! A szociális intézmények mindig tökéletlenek. A ti személyes törődésekre is szükség volna. Ha végre lejönnétek a falról, és odafordulnátok azokhoz, akik képtelenek veletek versenyre kelni, megismernétek azt a boldogságot, amely a világ igazságtalanságának jóvátételéből fakad. Ez a boldogság pedig ezerszer felülmúlja a győzelem boldogságát, és nem veheti el tőletek senki. Ahelyett, ami van, megszületne, aminek lennie kellene – bennetek is, a világban is, általatok. Megszabadulnátok a féltékenységtől riválisaitok iránt; hiúságotoktól, mely az elismerésért emészt benneteket; félelmetektől az esetleges megszegyenyülés miatt. Érdekbarátok helyett igaz barátokra lelnétek, akik hasonlóképpen gondolkodnak. Magasabbra jutnátok, mint bármikor a falmászás során, még a templom

mennyezetére festett felhőknél is magasabbra. És senki és semmi nem akadályozhatja meg benneteket ebben az emelkedésben: sem a betegség, sem az öregség, talán még a halálotok sem. [Vö. *Szemfényvesztések kora*, 20., 28–29., 36., 216., 245–246. old.; *Ki a szabad?* (Bp., Kairosz Kiadó, 2000): 117–126., 128–133. old.]

erőszak nélkül

És mit mondana Török Endre a kis és nagy inkvizítoroknak? Hogy az Antikrisztus részegített meg benneteket az igazság birtoklásának hamis tudatával, hogy megszabadítson benneteket a bűntudattól. Csak a szabad jó a valóban jó, és ha megfosztjátok az embert a szabadságától, mert az rosszat szülhet, akkor még több rosszat szültök. Jézus megcsúfolása, ha erőszakkal akarjátok megváltani az emberiséget, legyen az nyílt vagy burkolt fenyegetés. A Messiás ugyanis erővel szól, de erőszak nélkül cselekszik. A testvériség megcsúfolása, ha kizárjátok a testvériségből azokat, akik másképp gondolkodnak. Fanatizmusotok megosztja a világot, és a gyűlölködés mámorát terjesztitek. Káin bélyegét hordjátok magatokon. De gátlástalanságotok ellenére kudarcra vagytok ítélve. Tévesen hiszitek, hogy a világban erőszakkal egyensúlyt lehet teremteni. Még egyetlen személyben sem. Ha elégedetlenek vagytok mással, nézzetek magatokba! Hiszen minden egyes ember bűnében mindenki bűne összegződik. Szeretetetek gyengesége lepleződik le benne. A bűnt csak a bűntelenséggel lehet megszüntetni, nem pedig újabb bűnnel. Az erőszak ezzel szemben csak újabb erőszakhoz vezet. Tudom, azt gondoljátok, hogy az erőszakmentesség folyton alulmarad az erőszakkal szemben. De az idő nem a halálnak, hanem az életnek kedvez. Az marad fenn, aki az életet, nem pedig a halált hirdeti. A fegyvertelen, keresztre feszített Jézus él – keresztre feszítője, az állig felfegyverzett Római Birodalom halott. [Vö. *Szemfényvesztések kora*, 104., 113., 184–186. 203–204., 224., 234–236., 247–249. old.; *Ki a szabad?*, 114–116., 126–127. old.; *Szemfényvesztések kora*, 201–202. old.; *Az orosz vallásbölcselet virágkora* (Bp., Vigilia, 1988): 27–29. old.; *Szemfényvesztések kora*, 25., 187. old.]

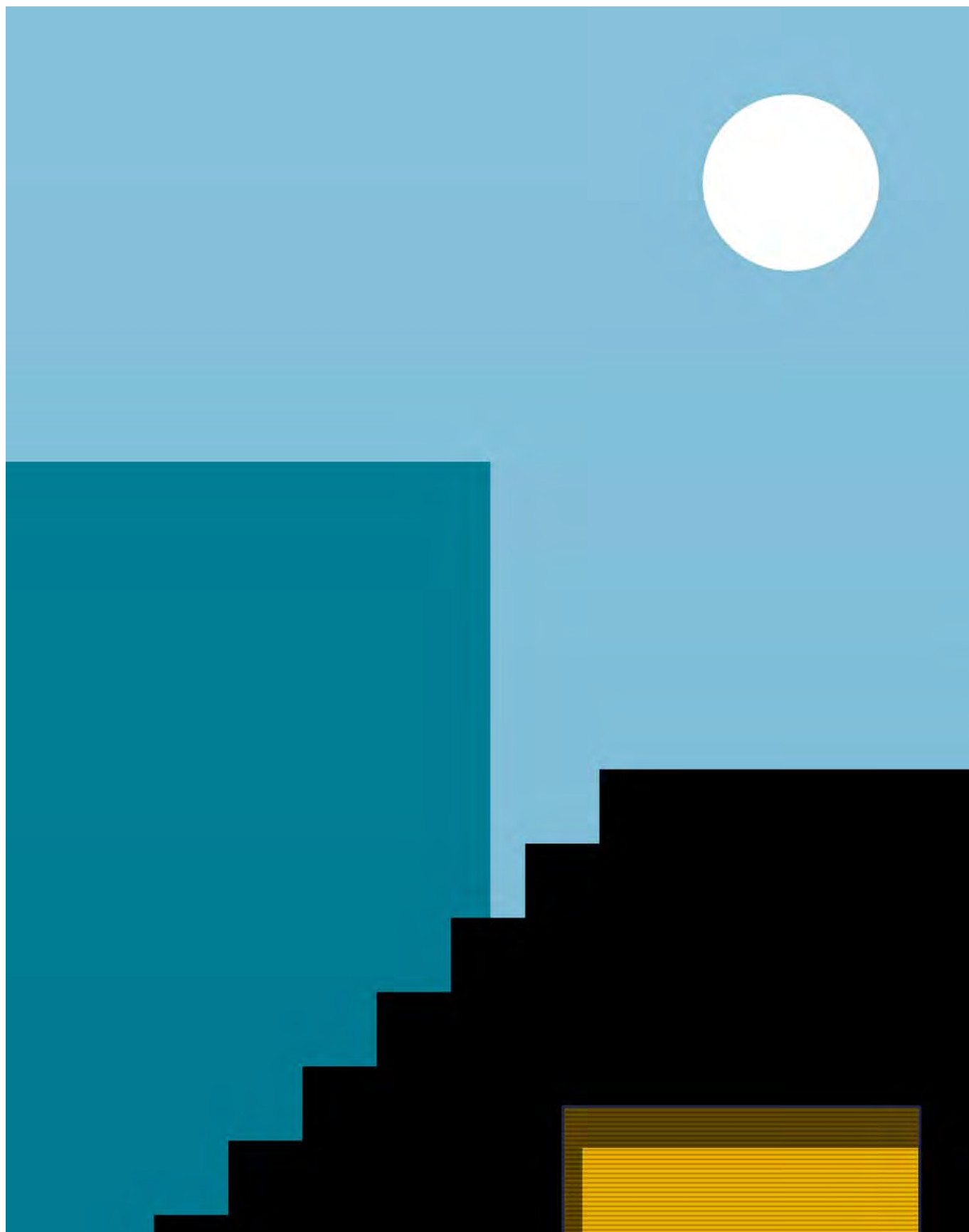
Török Endre esszéisztikus elmékedéseiben – műelemzéseivel ellentétben – sosem példálózik, absztrakciók kopár sivatagában bolyong. Útja az irodalomtól az orosz vallásbölcselek közvetítésével egy szuverén vallásfilozófia kialakításához vezetett, és azt képzelte, hogy a lényegét ragadja meg, ha útközben elhagy minden konkrétat. Egyetlen esetben tett kivételt, hogy Kalkuttai Teréz anya rendjét, *A szeretet misszionáriusait* állítsa elénk példaként a világot uraló közönnyel és fanatikus testvériséggel szemben. [*Szemfényvesztések kora*, 204–207. old.] Ez a rend ugyanis tanúságot tesz róla, mit is kell értenünk keresztény testvériségen. Szabad társulást, melyben az egyén nincs alávetve semmilyen földi tekintélynek. „A szegények szegényeként élnek tagjai a szegényekért a szegények között” – írja róluk Török. [Uo. 205. old.] Ehhez később még hozzáteszi: „Az ép lelkeséget... az erőszaknak kitett embercsoportokhoz fordulva keresik és őrzik egy hiteles, megkülönböztetés nélküli világ követelményét képviselve.” [Uo. 206. old.]

van hitele

Pár kiegészítést fűznék a Török Endre rajzolta képhez. Teréz anya 1950-ben alapította *A Szeretet Misszionáriusainak* rendjét, mely a rákövetkező évtizedekben 130 országban nyitott menedékházakat az árváknak, a hajléktalanoknak, a betegeknek és a haldoklóknak. Mindet adományokból, melyeket a rend tagjai áldozatkész munkájukkal érdemeltek ki. „Nincs jövedelmünk, egyházi támogatásunk, állami fizetésünk vagy segélyünk. Nincs semmi ilyesmi. És mégis több ezer és ezer és ezer emberrel foglalkozunk, és még sosem kellett azt mondanunk senkinek: 'Sajnálom, kifogytak a készleteink'" – írta Teréz anya. [*Kalkuttai Szent Teréz anya bölcsességei*, 33. old.] Úgy látszik, ennek a kereszténységnek van hitele a világ előtt. Talán nagyobb is, mint az állami forrásokból finanszírozott politikai kereszténységnek.

India nemcsak a páriák földje, hanem a vallási fanatizmusé is. Ebben az erőszakkal terhelt világban Teréz anya az erőszakmentességet, sőt, a kölcsönös tiszteletet képviselte szóban és tettben egyaránt. „Mindig azt mondtam, hogy segítenünk kell a hindunak, hogy jobb hinduvá válhassék, a muszlimnak, hogy jobb muszlimmá, a katolikusnak pedig, hogy jobb katolikussá” – írta. És hozzátette: „Senkire sem

kényszeríthetem rá az én vallásomat – mint ahogy egyetlen ember, egyetlen törvény és egyetlen kormány sem követelheti jogosan senkitől, hogy tagadja meg a hitét, amely a béke, az öröm és a szeretet ígéretét jelenti neki.” [uo. 128–129. old.]

Természetesen ismerem a vádakát, melyekkel Teréz anyát és *A szeretet misszionáriusait* illették: orvosi szempontból szakszerűtlenül kezelték a betegeket; előfordult, hogy a haldokló hindukat, muszlimokat megkeresztelték; Teréz anya mereven ellenezte az abortuszt. Teréz anya ember volt, esendő volt, munkatársai még inkább. De a szakszerűtlenül kezelt betegek előtte gondozatlanul haldokoltak az utcán; Teréz anya és leányai nem válogattak vallási alapon a rászorulóknak között, a hindukat és a muszlimokat is ellátták; Teréz anya nem filozófus volt, hanem szent, egyetlen erényben volt kiváló. Kis János természetesen sokkal meggyőzőbben ír az abortusról, viszont nem vitt haza egyetlen haldokló hajléktalant sem, hogy a magányát teljes kiszolgáltatottságában enyhítse. Teréz anya rengeteg haldokló hajléktalannal megtette ezt. Ezek a kifogások nem érintik a lényegét: Teréz anya és leányai egy véres évszázadban az önfeláldozó szeretet mellett tettek tanúságot egy egész életen át.

erre nincs időnk

Török Endre nem hitt az intézmények megváltó erejében. „Sokan gondolják úgy, hogy a létesítmények tökéletesítése korigálhatja az elrontott világot. De e tökéletesítés inkább csak fokozná az élet mint

hamisítvány valódiságának képzetét. Az embernek a lelkét kell helyrehozni” – írta például két intézményesíthetetlen lelki erényről, a megbocsátásról és a hatalomvágytól való megszabadulásról. [*Szemfényvesztések kora*, 216. old.]

Álláspontját igazolandó idézte Teréz anyát is: „Nem értek egyet azzal, hogy nagyban csináljuk a dolgokat. Nekünk az egyén számít. Ahhoz, hogy szeretni tudjuk a személyt, közeli kapcsolatba kell kerülnünk vele. ... Én a személytől személyig terjedő kapcsolatban hiszek...” [Uo.: 206–207. old.] Teréz anyában azonban több megértés volt a társadalmi reformok követelői iránt, mint Török Endrében. Másutt így

fogalmazott: „Sok ember küzd a világon az igazságért és az emberi jogokért. Nekünk erre nincs időnk, mivel nap mint nap azon munkálkodunk, hogy az éhhalál szélén állók egy falat kenyérhez és némi törődéshez jussanak. Ha a holnap vagy akár a ma igazságának szentelném az életem, az a sok-sok nincstelen a szemem láttára halna meg, hisz még egy pohár tejük sincs. Nem ítélem el azokat, akik az igazságért harcolnak. Úgy hiszem, Isten híveinek más-más út rendeltetett. Számomra az a legfontosabb, hogy a legszegényebbeket szolgáljam.” [*Kalkuttai Szent Teréz anya bölcsességei*. 15. old.]

Kereszténység és kortárs művészet

Török Endre nem volt tévedhetetlen, de egy élő beszélgetésben nem is volt olyan apodiktikus, mint írásaiban. Nyugodtan ellentmondhattunk neki. Nyilvánvalóan unta volna, ha csupán elismételjük a gondolatait. Ha élne, most is unná. Felvetek egy témát a sok közül, melyben nem értek egyet vele.

A kortárs művészet megítélésében véleményem szerint tévedett: többször is kifejtette, hogy a kortárs művészet eltávolodott a szakralitástól. Idézek tőle két témába vágó gondolatmenetet erről. *Ki a szabad?* című esszéjében így ír: „Nyelvel élni, beszélni jobbára csupán alkalom a hamisságra. Az irodalom 'beszéde' is sokszor alig több a szabadság botránynál: *üres szabadság*. Többnyire semmit sem mond, miközben kérkedik, hogy tudja, mi az igaz. Láthatólag végképp tűnőben van, hogy feljogosított szavakkal kapcsolatot tartson a föld és ég között. A művészetből általában is szinte kihunyt már a szakrális vonás mint számára felajánlott isteni adomány. E veszteség folyamányaként nemcsak az ész rabságának vagyunk tanúi, hanem a művészet rabságának is, amennyiben a rabság ellen rabként tiltakozik. Az ember belső vergődését kifejezve, magasabb viszonyítási pont híján, önlétében vergődik maga is. Esetenként hírt ad ugyan isteni többletéről, de fő irányát tekintve az élet szennyezettségét úgy mutatja, hogy nemigen tud vele mit kezdeni, képtelen lévén a lélek bukásait a szakrális szabadság nevében felülmúlni. Az ember megromlott

érzelmi kultúrája elszakította a köteléket, mely a művészetet az Istenséghez, és ezzel a természeti világhoz fűzte." [*Szemfényvesztések kora*, 222–223. old.] Egy interjúban pedig ezt nyilatkozta: „... az emberből előbújt szörnyeteg mintha korunk brutális civilizációjának bukását adná hírül mintegy előjelként, az irodalom pedig – ritka esetektől eltekintve – valójában nem tesz mást, csupán e szörnyeteg 'természetráját' tárja elénk. Vagyis nem képes semmit hozzátenni ahhoz, ami van, sőt, kevesebbet mond, mert a szörnyeteg az emberben találékonyabb az írói fantáziánál. (...) Mert arról, hogy az ember eredetileg: csoda, mindenek ellenére az, nemhogy nálunk, de a világban másutt is alig tud írni valaki, arról pedig, hogy áruló, az isteni képmás árulója, már éppen eleget tudunk." [*Ki a szabad?*, 141–142.]

Hogy milyennek képzelte az embert, aki „csoda”, azt *Lélek és egyensúly* című esszéjében mondta el, „A Lélek embere” című fejezetben. [*Szemfényvesztések kora*, 238–240. old.] A legfontosabb dolgok tudása, lelki bizonyosság, küldetéstudat, alázat, önzetlen áldozatkészség, Istenbe vetett bizalom, bölcs szelídség, békevág, igazságszeretet és irgalom jellemzi stb. Ő az eszményi keresztény.

a profán és a szakrális

Mintha Török Endre elfelejtette volna, hogy az elidegenítés révén a bukott ember ábrázolása is önmaga megmentésére, önmaga felülmúlására, az igazság felé mozgósítja az embert. Mintha elfelejtette volna, amit korábban Tolsztojról írt: „Látta, hogy a modern civilizáció művészete a magasabb egységtől való elszakadás jegyében képződik, csak azt hitte, hogy ez a művészet a művészet félreértése csupán. Nem ismerte föl, hogy az elszakadás kikerülhetetlen esemény; feltétele annak, hogy a művészet e szabadságban, a 'civilizált tudat' szenvedései árán, e szenvedések fölött kapcsolódjék ismét a magasabb egységhez, ahogyan ezt a folyamatot valójában maga Tolsztoj is kifejezte." [*Szemfényvesztések kora*, 53. old.] Vagy nem felejtette el, amit korábban írt, csak úgy vélte, a dialektika mégsem működik: a harmadik fázis, a tagadás tagadása rendre elmarad, a művészet nem hozza létre a profán és a szakrális szerves egységét, a profán körében ragad. Természetesen tisztában volt vele, hogy a művészet nem

csak vallásos művészet lehet. Mi több, azzal is tisztában volt, hogy még a deklaráltan profán, ateista művészet is közvetíthet ég és föld között. De úgy gondolta, hogy a kortárs művészet csak elvétve képes erre.

Szerencsére nem volt igaza, mert a szakralitást a művészetben túl szűken értelmezte. Ha szakralitáson nemcsak a keresztény emberideál ábrázolását értjük, akkor a kortárs irodalomban is bőven találunk szakrális dimenziókat. Ám korunk művészete – úgy vélem – nem az irodalom, mely olvasók híján mély válságban van. Úgyhogy egy kortárs filmre hivatkozom, melyet akár ő is láthatott volna.

Ulrich Seidl 2003-ban készült, *Jesus, Du weisst (Jézus, te tudod)* című dokumentumfilmje a filmet magasztaló szereplők hálaadó imáival kezdődik, úgyhogy minden okunk megvolna rá, hogy ironikusan értsük. Csakhogy hamarosan egyértelművé válik, amit Seidl a maga művészi indítékáról nyilatkozott: „Nem a katolikus egyház képmutatását vagy maradiságát, neurózisát vagy bigottságát vagy giccsességét akartam bemutatni. Az emberek Istenhez szóló bensőséges imája érdekelt valójában.” [Lásd a rendező honlapján:

<https://www.ulrichseidl.com/en/ulrich-seidl-director/films/jesus-you-know> !]

Íróniája a film nézőinek szól: a mi profán világunk lepleződik le a szentség tükrében.

Isten ajándéka

A film hat szereplőjét száz jelentkezőből választotta ki. Ők bizonyultak a legalkalmasabbnak arra, hogy a kamerával nem törődve őszintén imádkozzanak Jézushoz, ahogy egyébként szoktak. Imáikból fokozatosan

körvonalazódnak a súlyos problémák, melyek személyes kapcsolataikat terhelik. Egy ötven év körüli asszony elpanaszolja Jézusnak, hogy házassága mély válságba jutott. Férje csak az üzletnek élt, sokat idegeskedett, ivott és keveset aludt, mígnem tíz éve szélütést kapott (látjuk, hogy bal keze lebénult és nehezen jár). Kezdetben Isten ajándékának tekintette a csapást, mely kiszabadította a mókuserékből, de nem talált új életcél magának, úgyhogy elhatalmasodott rajta a búskomorság. Újra inni kezdett,

és csak a tévét nézi. Olyan talk-show-kat, amelyek mások családi problémáiról szólnak, miközben a saját problémáikról nem beszélnek. Ezek a tévéműsorok csak mérgezik a férfi lelkét, mert a kapcsolati problémákra bűnös megoldásokat ajánlanak. Két egyetemista gyermekük, egy fiú és egy lány is ugyanezeket a műsorokat nézi, úgyhogy az asszony három felől hallja ugyanazt, miközben a házimunkát végzi. Muszlim férjét, akivel korábban szerették egymást, pakisztáni rokonai meggyőzték, hogy azért bénult le, mert keresztény asszonyt vett feleségül; gyermekei nem járnak templomba, nem imádkoznak. Azt kéri Jézustól, hogy férje lássa meg az élet szép pillanatait, gyermekei térjenek vissza Istenhez. Magának pedig erőt kér, hogy mindennek ellenére kitartóan szeresse és gondozza őket.

Egy hatvan körüli férfi felidézi nyomorult gyerekkorát, amikor apja és anyja folyamatosan verte, megalázta. Elpanaszolja, hogy nem tud harmonikus kapcsolatot kiépíteni senkivel, még a lányával sem. Kétségbeesetten kéri Jézus segítségét. Egy kamasz fiú elpanaszolja, hogy szülei szerint folyton tanulnia meg takarítania kéne, és veszekszenek vele, mert minden este templomba megy. Pedig sehol sem érzi magát olyan felszabadultnak, mint ott. Megvallja Jézusnak, hogy erotikus fantáziái időnként hatalmukba kerítik, és olyankor még a Bibliában is csak az erotikus részleteket látja. Testi kiszolgáltatottsága megrémíti. Kéri, hogy békítse ki adottságaival, hiszen remekül bánik a gyerekekkel. És mégis egy látványos futballkarrierről álmodozik, miközben nem tud focizni. Egy huszonéves pár öt év után a „se vele, se nélküle” helyzetbe került. Láthatóan nem tudnak mit kezdeni egymással: amikor együtt látjuk őket, nem is szólnak egymáshoz. A férfi kolostorba vonul, aztán visszatér a nőhöz, de mégsem működik a kapcsolatuk. Megvallja Jézusnak, hogy egyedül az ő feltétlen szeretetében hisz, senki máséban a világon. Egy hetven év körüli asszony egy szerelmi háromszögről számol be, mely teljesen kifordította önmagából: hűtlen szeretőjének megmérgezése jár az eszében. Detektívet fogad, aki igazolja a gyanúját: szeretője megcsalja egy férjes asszonnyal. Felhívja a férjet, és mindent elmond neki, amivel

sikerül véget vetnie a liezonnak. Csakhogy bosszúja ellene fordul: szeretője nem bocsát meg neki soha többé. Bűntudatától szenvedve és magányos halálától rettegve kapkod levegő után a film végén.

Természetesen pszichológushoz is járhatnának a film szereplői. De abból alighanem kevesebb erőt merítenének, mint a Jézussal való találkozásból. Azonkívül valamennyien érzik, hogy hatalmuk véges: sorsuk nem egyedül rajtuk áll, segítség nélkül elbuknának.

transzcendens dimenzió

Seidl virtuózan használja szűkös eszközeit. Minden részlet mélyen átgondolt és hatásos. Hőseit többnyire üres templomokban mutatja, szakrális térben, amely mégis intim.

Az imádkozó hívőkkel szembefordított kamera a profán világnak szóló irónia: a nézőt a valóságshow-k kukkolóinak szemérmetlen helyzetébe hozza. Vagy – ami még rosszabb – Isten helyzetébe, hiszen a hat szereplő látszólag hozzánk, nézőkhöz imádkozik. Valójában oltárképekhez, feszületekhez – ezek karaktere, tartalma mindig a helyzethez illő. Ahogy a kamera látószöge is: bár többnyire merőleges a háttérre, és az előtérbe állítja az alakot, amivel a vallásos festészet frontalitását, háttér-előtér szerkezetét hozza, olykor feltűnően eltér ettől a mintától. Az operatőr a filmkép felső részét rendre üresen hagyja, hogy a figurák fölött helyet hagyjon a transzcendens dimenzióknak. A vallomásszerű imádságokat koncepciózusan megválogatott betétek, egyházi énekek és imák szakítják meg. Továbbá a szereplők profán világában (otthonukban, egy uszodában, egy konditeremben stb.) készült rövid felvételek. Ezek feltűnően némák. Mégis árulkodóak. Iróniájuk nyilvánvaló.

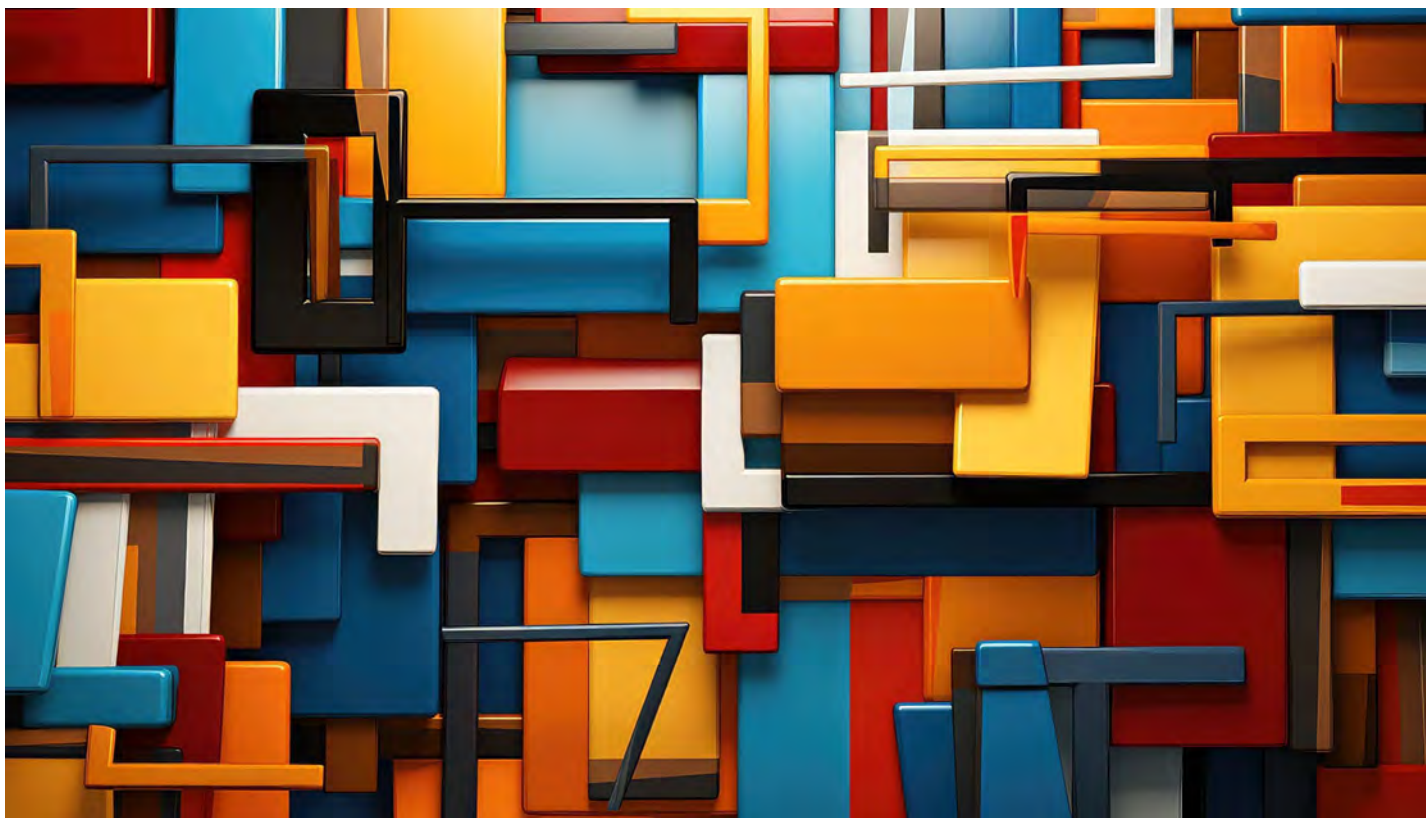
Mindez magas rendű művészet, profán és szakrális dimenzióval. És kétségkívül mond valamit arról: mi szükség még templomokra a 21. században.

kép | vecteezy.com

Vörös István

AZ EGYETEMSZIGET 3

2023-12-26 | **VERS, VERSCIKLUS**

30

A HAGYOMÁNY ELREJTŐJE

Néhány év belerázódás után annyira megszokta az ingázást a tengeren át a munkahelyére, hogy már előszeretettel mondta megszeretésnek.

Megszerette, ahogy
az érdekházasságban élők
megszeretik egymást
nagyjából akkor, mire a szerelmi
házasok unni és idegesíteni
kezdik a másikat.

Mindig vitt magával a kompra
valami kéziratot, pergamentekercset,
néha anyagtáblát, ezeket betűzgette,
nemegyszer a papiruszokra
jegyzetelt, volt, hogy óvatosan
le is törölte inkább a régi szöveget,
nem gondolva arra, hogy sokszázéves
eposztöredéket tör még tovább,
annyira érdekesnek találta
a saját gondolatát. Mire partra
szállt az egyetemen, többnyire
már nem érezte annak, és
bánta az elveszett régi művet.
Ráadásul azon is törhette a fejét,
mit elemezzenek az órán, ha egyszer
útközben maga semmisítette
meg az olvasmányt.

31

AZ ÖREG KÖNYVTÁROS

Rohant tehát a könyvtárba.
Körpiramis volt, belül spirál
alakban futott föl az egyre keskenyedő
folyosó, a falban kis ablakok, az
ablakok mellett, fölött, alatt állványok,
polcok, melyeket nagy műgonddal raktak
tele tekerccsekkel, füzetekkel,
bőrökkel, ákombákom
jelek hordozóival, telerótt botokkal.
Minden lehető és lehetetlen
írás és nyelv képviseltetve
volt, minden létező és főként
nem létező tudás. Ezért
mondták a tornyot Alexandriának.

Csúfnév, de a főkönyvtáros,
apró öregember,
csak bólogatott, mindent áthozatunk
onnan, mindent lemásolunk, amit
lehet, el is lopunk. Le fog égni,
nagyon elbízták magukat. Ő
évek óta el se hagyta
az épületet, járkált a ferde folyosón,
leült az olvasózsámolyok egyikére,
vagy egy olvasógyékényre és diktált,
mert rengeteg könyvet tudott fejből,
melyek már nem voltak meg
sehol. Mindig követte pár diák,
akik a szavait lesték, itták és papiruszra
felitatták, de váltig esküdtek rá,
hogy ezek mind kitalált írók, soha
nem létezett életművek.

A MÓDSZERRŐL

Ha elfelejtett
szöveget vinni magával
az órára, vagy útközben
felülírta a maga elemzésre
sem méltó darabjával,
legszívesebben
az ősőreg könyvtáros
által lediktált, minden
valószínűség szerint
kitalált életművek
sejtelmes részleteivel
szórakoztatta hallgatóságát
a fél fülére megsüketülő
tanár, aki ügyelt rá, hogy
órái olyan kanyargós
gondolatmeneteket járjanak
be, amit megérteni nem,
csak követni lehet, feljegyezni
vagy tanulni belőlük
pedig egyáltalán ne lehessen,
de közben a diákok észrevegyék,
amit amúgy is tudnak már,
csak eddig nem látták
a szemüktől.

33

A NEMTUDÁS MEGÁLLÍTÁSA

Egy darabig úgy volt,
alapíthatnak külön
kis műhelyt, mely a nemtudást
vizsgálta volna.

Az egyetem vezetői
vigyorogva veregették
a vállukat: Csak aztán
ne áruljatok el túl
sok titkot rólunk!
Az oktatás továbbra is
szent legyen!

Ó, garantálom, bólogatott az
egyre kevesebbet tudó tanár,
mi ugyanis, de én biztosan,
semmilyen titokba nem vagyok
beavatva. Ilyen titkot magam
se próbáltam létrehozni,
hogy aztán mást bepiszkoljak
vele. Ez tényleg a színtiszta
nemtudásról szólna, szól
máris, köszönjük
a lehetőséget!

Ami aztán nem adatott meg,
mert a város harmadszor is
megválasztott ura, vagyis
egyik dublőrje megjelent
a törvényalkotás templomában,
amikor ezt az apró egyetemi
bővülést akarták szentesíteni.
Kopasz feje tetején megcsillant
egy fáklya fénye, kiragadta
az előterjesztést a szónok kezéből,
és azonnali hatállyal darabokra tépte.
A foszlányokat disznóbőr
sarujával meg is taposta.

Ezt sikerült megakadályozni! –
vihogott, mint egy hiéna.
A szónok összerezzen.
A nemtudást
nem lehet tanítani! – hangzott
a törvénymódosítás.

34

A SZÍNES HERNYÓ

Mindenki azt gondolta, a világ elérte végső formáját, minden, ami van, a birodalomban egyesült. Például Róma és Alexandria. Minden, ami nincs, a határain kívül maradt. Például Germánia vagy India. A változás nemcsak fölösleges, de lehetetlen és kerülendő is. Ennek ellenére az egyetemet folyamatosan rágta a változás, mint valami jókorára növvő féreg.

Vaskos, többszínű hernyó
ül egy remegő levélen,
újra és újra körberágja.
A végén csak akkora
levél marad, hogy a hernyó
épp elfér rajta. Nem levél már,
egy tarka szobor, faragott
zöld henger, oldalán fehér
és piros csíkokkal, két, érzésekről
nem árulkodó zöld gömbszem,
rövid kapaszkodólábak.
Csak a szájának nem tud
parancsolni, kirágja maga alól
a maradék levelet, lepottyan a földre.
Egy futár azonnal eltapossa,
megcsúszik rajta, kiesik kezéből
a tekercs, melyen titkos üzenet
van, ha egyáltalán van valami
a lepecsételt papír belsejében.
Már nemigen derül ki, a tekercs
a korlátra hull, onnan
tovább pattan a tengerbe.

A víz meglepően mély,
az izgalmas prédára
kiemelkedik egy cápaszáj,
azonmód elnyeli a levelet.
A küldönc megtorpan,
céltalanul ódöng az egyetemen,
beül egy előadásra, de elalszik.
Mikor fölébred, sötét van a teremben,
nem vették észre a jelenlétét,

rázárták az ajtót. Légióparancsnoka ugyanabban az órában jegyzi föl, hogy az üzenetet nem kézbesítette, és nem is tért vissza a táborba. Szökevénynek nyilvánítja. Mivel rosszkedve van, azonnal kimondja a halálbüntetést. Az elveszett küldönc legjobb barátját szólítja, hogy vigye ki az ítéletet. De nem tudják, hová.

35

ÁTJÁRHATÓSÁG

A bononiai reform átjárhatóvá akarta tenni az egyetemeket, és valóban akkor kezdődött, hogy a zegzugos épületekben,

melyekből a kampusz állt, egyszer csak
kibontották a közfalakat.
Kiderült, hogy a kanyargós
folyosók egymásba nyithatók,
ahol korábban diákok álldogáltak
csókolózni, friss, szűretlen bort kóstolni,
ott levegős átjárás létesült.
A zegzugos világ helyét
tágas és napfényes terek vették át.
Nem ment már kóborolni
az épületek elfeledett részébe,
minden összezsugorodott,
világos és tiszta lett. Már mindenki
tudta, hogy költözni fognak.

A legszebb napok azok voltak,
mikor ádáz harcok folytak
a tanszékek között egy-egy jobb
teremért. Mikor a bolgár és
egyházi szláv tanszék még létezett,
vezetője, valami Athosz hegyéről
szökött exszerzetes puccsszerű
hirtelenséggel szerezte meg
a tenger fölé kinyúló sziklacsúcson
az úgynevezett körszobát.
Attól kezdve minden hétfőn
ott ülészttek. Akkor mindenki
unta, de az is csak az állandóság
jele volt. Az állandóságé, ami aztán
olyan hamar összeomlott, lovas
kolostorőrök jöttek a főnökükért,
és egy ilyen ülésről hurcolták
el. Azt mondták, vagy azonnal
némasági fogadalmat tesz, vagy
zsákot húznak egész útra a fejére.
Bólintott. Már vitték is, a fogadalom
zsákjával a fején. Az értekezlet
félbemaradt. Sose hívtak össze újat.

37

A MENZA LÁTOGATÓI

Az egyetemszigeten egykor annyi diák és oktató nyüzsgött, két étteremre és két kifőzdére is szükség volt az ellátásukhoz. A nagyobb olyan jó hírben állt, a középkorú tanár hétvégén oda hajózott ki a családjával ebédelni. A szomszéd asztalnál híres komédiás ült, aki a következő évadban hatásos gúnyképet festett a császárról. Az egyik előadásuk után a légionáriusok a színház épülete mellett azonnal kivégezték.

De itt adott randevút
az épp hatalomra készülő
új városvezetés magas rangra
váró hivatalnoka is. Beszélniük
kéne, így az üzenet, amit futárral küldött.
Beszélgetésük aztán nem szólt
semmiről. Az állásajánlat, amitől félt az
annyira még nem öregedő tanár,
kimondatlan maradt, miután
egy kérdésre a tanár felsorolta
a szerinte legfontosabb filozófusokat,
és nem említette a császárt, aki pedig Marcus
Aureliust utánzó gondolatokat
tett közé, amelyeket a legnagyobb
gondolkodói teljesítményként méltatott
a tanárral szemben ülő kövér,
minden lében kanál álköltő, álfilozófus,
akinek homlokát rossz jelleme
ellenére egyfajta szakmai nimbusz
lengte körül.

Ahogy leült az asztalhoz, füstölőket
gyújtatott, de ez sem fedhette el
a betegesen önző ember
átható kérkedésszagát. A tanár
ismerte már, valaki azt magyarázta neki,
hogy ez a zseniszag. Ő azonban
akkor is tudott annyit, hogy a zseni
bármilyen lehet.

38

HERMÉSZ TITKOS TANYÁJÁN

Nehéz volt elképzelni,
milyen lett volna Augustus
aranykorában élni, még nehezebb,
milyen lett volna Platón
vagy Szophoklész idejében,
de a legboldogítóbb mégis
az volt, mikor az istenek
korába képzelte magát.

Jóban van a vak Homérosszal,
de együtt lógnak Hermésszel,
aki állatlopásra specializálta
magát. A trójai háború
alatt rendszeresen fosztogatta
a félig-meddig őrizetlenül

maradt mükénei és thébai
nyájakat. Lopott báránybőrökkel
tapétázta ki rejtett barlangját,
ahová az öregedő tanárt
is magával cipelte, ha már
a múltban és a mesékben
jár. Nemcsak sárga és piros
borokat ittak, hanem zöldet,
feketét és kéket is, a bárányhúst
gyomortágító varázslat
segítségével kilószámra ették,
hozzá kerek, fehér lepényt,
és sellőket rángattak be maguknak
a barlangba, akikkel
melegvizes medencében
helytelenkedtek. Nem is gondolta,
hogy e kevert lények adottságai
ennyi mindent lehetővé tesznek.

A BUTASÁG JEGYEI

Mikor kezdte az öregedő tanár
a butaság jegyeit fölfedezni
önmagán? Persze óratartás
közben. Amikor beszélt
valakiről, de az a valaki
közben vészes sebességgel távolodott
tőle. Hogyan távolodik tőlünk
valaki, akit nem ismerünk
személyesen? Hát nem jut
eszünkbe a neve. Beszélünk
a verseiről, a filozófiájáról,
a világmegváltásáról, de sehol
egy verscím, sehol egy pontosan
kivehető gondolat, sehol a tisztán
fölismerhető világ, melynek
megváltásával érdemes
bíbelődni. Csak a szinte látható
úr a formátlan gondolatok között.
Mikor beszélt, nem látta, inkább
hallotta a gondolatokat, de a köztük
támadt üreget, a fekete omladékat
már látta is. Mint egy vakfoltot.
Ha pedig belenézett, téves információk
szóródtak ki belőle, mint a napkitörés,
ami sárgás rémületet vet ki az émelygő
csillagból, villogó anyagot hány.
Hiányáradat, ez a butaság,

formátlanságizzás, negatív szivárvánnyá
törhető sötétség, időüreg, melybe behallatszik
és tompán kong, amit mondunk.

40

HAJNAL

A napfelkeltének nincs
választása: ha nincsenek
felhők, vagy csak pár tördeli
az eget, liláspirosan süt le
a földre, festi a felhőt, és bár
rosszkedvű napra jött rosszkedvű
éjjel, a gondokat most vidáman
kacagja, vagy ha keserűen
röhögi, akkor is csak szépeket
tesz az éggel, a reggeli ébredővel,

a bajokat listázó meztelen
papnővel, még a régi világból,
és a bajokat jóskártyaként
kiosztó papruhát öltött egykori
haramiával, aki már hisz is
a maga tisztaságában, önfeledten
bámul az égre, az igazság elérésének
nehézségeiről töpreng, a nap feljebb,
a felhő lejjebb gurul, a mélykék
szürkévé omlik, a lila hazugságnak
bizonyul, most kezdődik a nap.

A versciklus előző része: <https://ligetmuhely.com/liget/voros-istvan-az-egyetemsziget-2/>

kép | vecteezy.com

Czilczer Olga

TUJA AZ UDVARBAN

2023-12-02 | **VERS**

Egyik kezén rigót röptet, a másikkal a hajnali homályban nekem integet.

Mit vár tőlem a természet? Csak nem azt, hogy hagyjak itt csapot-papot, magam legyek az ajtórés világa, nyíljak rá, fürösszem fel- és lekattintható lámpafényben?

Kapjam magamra otthonkám, rongyosboltban szerzett, ajtón, ablakon átlengő pendelyem?

A készülő verset akár magára is hagyhatom. Elég, ha a sor végén visszatérek.

Csupa illat, csupa csáb. Pedig csak pilla, csak tűlevél. Ő az, J, elnyúhatetlen öltönyében. Találkozunk. Szavak a papíron. Többé el se válunk.

kép | vecteezy.com

Szirmai Panni

A GÉNEK JÁTÉKA

2023-12-21 | HÁTTAL - VÁLOGATÁS A FORTEPAN KÉPEIBŐL, NOVELLA

Éppen itt jött szembe, a rakparton, ahol alig jár valaki. Még kitérni sem lehetett. Pont erre járt, mi meg a családdal sétáltunk. Rám köszönt, mit csináltam volna? Elpirultam. Biccentettem. Reméltem, hogy továbbmegy, de megállt csevegni. Gyűlöltem abban a pillanatban. Hogy veszi a bátorságot, hogy idejön?! A saját arcával mutatkozik előttünk. Komplet hüljének nézi a férjemet? Hogy nem látja meg azonnal? Nem kellett volna erre jönni, de a gyerekek nyaggattak, hogy nézzük meg a folyót. Akkor se. Tudhatnám, hogy gondoljak erre. Mindenre. Hogy legyen nálunk zsebkendő,

váltóruha, pelenka, befizetve az ebéd, karácsonyra ajándék. És hogy ilyesmi ne fordulhasson elő. Megállapodtunk, hogy többet nem találkozunk. Én betartottam. Nem látogathatja őket, nem küldhet nekik ajándékot. Pontosan erre gondoltam, amikor kikötöttem, hogy eszébe ne jusson a környékre költözni.

Most meg kézen fogta a fiamat.

Szándékosan jött ide, nincsenek véletlenek. Követett. Utánunk settenkedett. Aljas húzás! Pedig épp azért választottam őt, mert elég távoli volt. Hihető, hogy hallgatni fog. Mi más tettelem? Benne megbíztam. Anyám gyerekkori barátjának a fia. Mondjuk, nem közömbös irántam. Éreztem, hogy rizikós, de szorított az idő, már elmúltam harmincöt. A férjem egyenes ember, megmondta az elején, hogy gyereket akar. Mindent megtettünk, de hát van ilyen. Nem kockáztatta volna a vizsgálatot. Még mit nem! Biztos voltam benne, hogy nem kockáztatná. Szereti, ha a dolgok maguktól mennek. Ezt nekem kellett megoldani. Sikerült is, két szép gyerek, egy fiú, egy lány, ahogy kell. Egyszerre négytagú család lettünk. Szerencsére az ikrek után hamar visszanyertem az alakomat. Nem firtatta, miért ilyen hirtelenszőkéek, pedig mi mindketten barnák vagyunk. Intelligens ember ilyet nem kérdez a saját gyerekeiről. A gének játéka kiszámíthatatlan.

kép | Fortepan / Obetkó Miklós

Noszikai Gábor

„... TÖBB HAZÁT KÍVÁNTAK VÁGYAINK” – 2. RÉSZ

CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÉS SZABÓ ZOLTÁN BARÁTSÁGA

2023-12-04 | **ESSZÉ**

Magyar írók Angliában

Szerzőinknek huzamos angliai tartózkodásukat megelőzően is volt alkalmuk hosszabb-rövidebb látogatást tenni Albionban. Több évtizedes külhoni tartózkodásra kényszerülve, nem hamarkodták el a döntést, hogy letelepednek Angliában. Ezt bizonyítják Londonról és a szigetországról vallott gondolataik is. Cs. Szabó László

szerint a brit főváros *nem világváros, hanem egy egész világ.* ^[1] Szabó Zoltán a második világháború után: *Angliába a jóakarató emberek menjenek látogatóba, az elfogulatlanok és tárgyilagosak, akik szeretik, ha egyszerűen emberszámba veszik őket.* ^[2]

megfelelő szellemi környezet

A BBC-állás a londoni rádió magyar nyelvű adásánál – az évekig kilátástalan itáliai tartózkodás után – megfelelő szellemi környezet Cs. Szabó számára.

Egyben új fejezet a két író barátságában. Czigány Lóránt szerint: *Jórészt a fegyvertársakat kereső Szabó Zoltán érdeme, hogy Cs. Szabó László 1951 nyarán Londonba került a BBC-hez.* ^[3] Júniustól Cs. Szabó a BBC External Services ^[4] – Anglia Hangja – belső munkatársa: *Hírolvasó, beolvasó és a központból özönlő világpolitikai hírmagyarázatok átdolgozója voltam több mint két évtizedig; névvel jegyzett vasárnapi kulturális rovatomban alig politizáltam. Témáimat magam választottam ki, egész pályámon talán kétszer támadt mentegetőző, udvarias kifogásuk (de nem világnézeti vagy politikai) a tárgy ellen.* ^[5] Szabó Zoltán – ugyancsak nyugdíjazásáig – a müncheni központú Szabad Európa Rádió (SZER) londoni levelezője volt. ^[6] Cs. Szabóhoz hasonlóan, Szabó Zoltán is az általa szabadon választott témákban küldött heti jegyzeteket Londonból Münchenbe, ahol szövegeit legtöbbször Bikich Gábor olvasta fel. Személyes megszólalásai ritka kivételek voltak a Magyarországon leginkább hallgatott külföldi magyar nyelvű, 49-es rövidhullámsávú adón. Mindkét szerzőt az egzisztenciális bizonytalanságtól szabadította meg a két rádióállomásnál 1951-ben kezdett tevékenység.

Legfontosabb rádió-szerepléseik gépiratait kéziratokká érlelik. A rádióhallgatókat és külhoni olvasóközönségüket a műveltség alapjára épített felelős közéleti gondolkodásra ösztönözték: *magyar írókként* – Angliában.

Európai Látóhatár

Borbándi Gyula emlékezése szerint a Látóhatár (LH) folyóirat alapításakor a szerkesztők Szabó Zoltán közvetítésével vették fel a kapcsolatot Cs. Szabó Lászlóval.

[7] 1952 májustól mindketten rendszeresen publikáltak a folyóiratban. [8]

Borsody István, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán együtt alapították a Látóhatár Baráti Társaságot. Kezdeményezésükkel a 20. század államközpontú elméleteitől és a tényleges hatalmat gyakorló személyektől következetesen távolságot tartó – azonos című – folyóiratot támogató szervezetet hoztak létre. Novemberben körlevéllel fordultak a nyugaton élő magyarsághoz, és kérték a Nyugat, a Válasz és a Magyar Szemle hagyományát folytató folyóirat támogatását. Egyszerre kívántak megfelelni a korábbi orgánumok hitvallásának: a Nyugatban kibontakozó modernség képviselőjének, a Válasz társadalmi programjának és a Magyar Szemle konzervatív minőségeszményének. Körlevelük egyik címzettje Jászi Oszkár volt. Jászi *Zoltán Öcsém*

kezdetű válaszában támogatásáról biztosítja őket: *A Látóhatáron kívül valóban nincs más hely széles e világon ahol messzenéző és becsületes magyar gondolkodás otthonra találhatna. Ezért oly fontos ez a lap és ezért becsülöm oly sokra a Te és Cs. Szabó [László] úttörését a szemle végleges talpra állítása érdekében.* [9]

antológia

Az 1950-es évek elején az itáliai katolikus kiadó Cs. Szabó Lászlót kérte fel egy 19–20. századi magyar lírát bemutató antológia szerkesztésére. A saját könyvtárát hátra hagyó szerkesztőnek nem volt segítségére a mai British Library elődje, a londoni British Museumban működő nemzeti könyvtár magyar gyűjteménye sem. Cs. Szabó emlékezése szerint a II. világháború után Angliába érkező magyarok közül *Szabó Zoltán volt az egyetlen, aki kihozta a könyveit.* [10] *A Magyar versek Aranytól napjainkig* [11] című antológia forrásanyagának összeállítását Szabó Zoltán segítette: *az ő megmentett könyvtára nélkül semmiképp se vállalkozhattam volna első vaskos antológiámra (...).* [12]

Ötvenéves barátja köszöntését Szabó Zoltán ezzel zárja: *Az a Cs. Szabó, aki a háború előtt Európába el-elzarándokolt, hogy angol, francia, olasz értékeket hordjon haza, most magyar könyvekbe tér, magyar értékeket csoportosít – hogy úgy mondjam véderővé – nyugaton. Ami elébb zarándokcél volt: otthona lett, az otthon: zarándokcél. Ötvenedik születése napján két kérdés merül fel bennem. Meghalt-e benne a vándor? A bujdosót éltessem-e benne? A kérdés nehéz s megválaszolni is nehéz, még innen is, a Hyde Park túloldaláról...* [13]

Cs. Szabó az 50-es évek közepén a Szabad Európa Rádió által szervezett nyári egyetemen tartott előadást magyar diákoknak. [14] *1956 előtt mindössze egy ízben találkoztam húszéves magyarokkal, kalotaszegi barátom, Albrecht Dezső [15] hívására (...) hogy előadjak a Szabad Európa szervezet (...) ösztöndíjasainak. Kényelmesen elfértünk egy kis tanteremben. Légszomjjal küzdöttem, néha úgy rémlett nekem is, (...) Szabó Zoltánnak is, hogy a holdra vetődtünk. (...) leszámoltam a gondolattal, hogy „ott túl a rácson” legföljebb azok őriznek meg emlékekben egy ideig, akik Pesten, Szombathelyen, Miskolcon, Szegeden, Székelyudvarhelyen a könyvespolcok látható kötetei mögé dugva még tartogatnak (...) de már hallgatnak rólam a gyermekük előtt...* [16]

1956

A második világháborút megelőző időtől a forradalomig a társadalmi tennivalókat hasonlóan látják. Cs. Szabó 1938. szeptember 27-én este jegyzi naplójába: *Egyszerre kellene hinni a nemzet lobbanékonyságában s bölcsességében, ez a valódi hazaszeretet.* [17] Szabó Zoltán 1956. októberi helyzetértékelése: *A magyar történelem egy olyan periódusában vagyunk, amikor 1848 bátorságát és 1867 bölcsességét váltakozva kell alkalmazni, de úgy, hogy a kettő közül folyamatosan 48 szelleme legyen az erősebb.* [18]

elképesztő iram

A forradalom ideje alatt mindketten rokonszenveznek Nagy Imre személyével és kormányával. [19] Ritka, kivételes pillanatok voltak, amikor Szabó Zoltán személyesen, saját hangján szólalt meg a Szabad

Európa Rádióban. [20] Elképesztő iramot diktált magának: a forradalom kitörésétől december végéig esetenként napi három-négy alkalommal is tudósított a hazai események nyugati politikai és sajtóvisszhangjáról. Mindketten kapcsolatot kerestek a Magyarországról távozó, Angliába épphogy megérkező egyetemista fiatalokkal: Cs. Szabó László és Szabó Zoltán (...) már az első különrepülő megérkezése utáni napon megjelentek a Lancaster Gate szállodában, hogy első kézből tájékozódjanak a forradalom eseményeiről. [21] Minden részletre kiterjedően kérdezték a megérkezésüket követő órákban Sándor András [22] és Sárközi Mátyást [23]. Szabó Zoltán – beszélgetésekre, hosszú vitákra – maga köré gyűjtötte a fiatalokat, Cs. Szabó a BBC magyar adása számára többórás interjút készített Gömöri Györggyel, Sándor Andrással, Márton Lászlóval és Ormay Antallal. [24]

A forradalom után

A forradalom leverése által kiváltott magyar menekülthullám döntő változást hozott az Angliában élő magyarok létszámában és közösségi életében. A II. világháború kitörése előtt kevés magyar telepedett le az Albionban. A háborús évek végén, 1944-ben sem haladta meg létszámuk a kétezret.

1956 után a Nagy-Britanniában élő magyarok létszáma megtízszereződött. Az emigrációt bemutató óvatos, hivatalos hazai elemzés szerint a forradalom után a szigetországban élő magyarok létszáma jóval meghaladta a húszezret. [25] Csak Angliában háromszáznál több 56-os menekült fejezte be egyetemi tanulmányait. [26] Szerzőink hasonló módon értékelték az Egyesült Államok és a Szovjetunió 1956 utáni európai befolyási övezeteinek – ezen belül hazájuk és a magyar társadalom – állapotát. A forradalom utáni kivégzések és széles körű megtorlások erősítik meg a forradalom céljaival azonosuló állásfoglalásaikat és alkotói szemléletüket. Eltökélségük a forradalom leverése után sem változik. [27]

politikai és morális állapotfelmérés

Cs. Szabó László értékelése egyszerre volt a forradalom jelentőségének méltatása és az 1960-as évek végén rögzített politikai és morális állapotfelmérés: *1956 azonban*

tündöklik. (...) Nép és nemzet tudata, akár kisebbségi sorsban, akár bekebelezett tagállamként úgy sorvad el, hogy fokról fokra eltörlik a múltját. (...) Egy nemzet csak azt veszti el végleg, amiről önként lemond. [28] Szabó Zoltán meghatározása szerint: *1956 forradalmával nem a nemzeti karakter fejeződött ki. Ezzel a forradalommal a magyar nemzet jött létre.* [29]

Írói tevékenységük a bővülő nyugati magyar kulturális közösségek javára időről-időre vállalt újabb és újabb feladatokkal egészültek ki: az 1950-ben a szovjet *Lityeraturnaja Gazeta* mintájára, a Magyar Írószövetség lapjaként létrehozott *Irodalmi Újság* [IÚ] 1956. november 2-án jelent meg utoljára Magyarországon.

A Magyar Írók Szövetsége Külföldön

Az emigrációban élő magyar írók első kongresszusa [30] határozott a *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* (MISZK) elnevezésű szervezet létrehozásáról. [31] A szervezet választott elnöke: Ignotus Pál, titkára Szabó Zoltán, [32] ügyvezetője Mészáros István.

A vezetőségi tagok között kezdetben jelen volt Cs. Szabó László is. A Szövetség által külföldön újraindított IÚ 1957. március 15-től Bécsben, két hónappal később Londonban félhavi lapként jelent meg. ^[33] Faludy György főszerkesztő mellett a szerkesztőbizottság tagjai Aczél Tamás, Krassó Miklós és Sándor András. 1957 novemberében a lap közel ötezer példányban jelent meg. ^[34] Cs. Szabó 1958 júniusában válik ki az IÚ szerkesztő-bizottságából, augusztustól a lap politikai főszerkesztője Ignotus Pál lesz, Faludy György irodalmi szerkesztő, Szabó Zoltán pedig átveszi az *Idő Sodrában* rovat szerkesztését. Az 1950-es évek végétől a külhoni magyarok nyaranta különböző országokban szerveztek tanulmányi napokat. Az emigrációba kényszerült magyar egyetemisták csoportjaival akartak értelmiségi fórumokat létrehozni. Így jött létre Londonban a

Magyar Könyves Céh Könyvkiadó.

A Céh kiadványainak szerkesztője Szabó Zoltán. A publikációt megelőzően Cs. Szabó az 1956-os forradalmi tevékenysége miatt bebörtönzött Déry Tibor érdekében szervezett szolidaritási akciókról számolt be Budapestre kézbesített bizalmas leveleiben. ^[35] A kiadó Déry 1955–56-ban alkotott öt írását jelentette meg. ^[36] A

második kötet a szintén *fogoly gondolkodó*, Bibó István esszéit tartalmazta. [37]
jelentőségét az elsők között, már az 1940-es években felismerték. Cs. Szabó László így emlékszik: *Jóban voltam Bibóval, találkoztunk apósánál, Ravasz Lászlónál s Esztergomban Ferenczy Béniéknél, akiket nagyon kedvelt, maga volt az őszinte, puritán szerénység.* [38]

mentőkötél

A forradalom utáni méltatásaikban mindketten azonos jelentőséget tulajdonítottak a Nagy Imre kormány államminiszterének: *Bibó ürügyén ma már állíthatom, hogy a mindenkori nemzeti létünk gránit alapjáig lefúró magyar politikai gondolkodók egyike, hatalmas távlatú, analitikus tanulmányíró, realista politikai filozófus. Méltó arra a reformkori háttérre, amely mindig támasza volt. (...)* *Lehet, hogy idővel nem lehet majd olyan könnyen hozzáférni a nagy realistához, mint ma. Akkor kell a mentőkötél, Szabó Zoltán. Amíg Zoltán tanulmányai kalauzolnak, addig világosan tudhatjuk, miből áll a nemzet javára szolgáló magyar és egyetemes érdekű, hamisítatlan demokratikus gondolkodás...* [39]

1960 nyarán ugyancsak Szabó Zoltán szerkesztésében jelenik meg a Magyar Könyves Céh negyedik – utolsó – kiadványaként Cs. Szabó László: *Halfejű pásztorbot, görög hajónapló és hat történet* című kötete.

Augusztusban Szabó Zoltán – megelégedve a személyes konfliktusokat – lemondott szerkesztői tisztségéről. Egyidejűleg a *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* szervezet főtitkári megbízatásáról is lemondott. Döntéséről értesíti barátját: *Édes Laci, (...)* *Levert vagyok, hogy ez a dolog is a szabályszerű sorsra jut, s örülök, hogy nem kell többé olyan kérdésekkel zavarnom Téged, amelyek untatnak, vagy terhedre vannak.*

Ölel: Zoltán. [40]

Szeptemberben – Szabó Zoltán szerkesztésében – jelenik meg az önálló kötettel még nem rendelkező fiatal magyar költők antológiája. [41] A kötetre Cs. Szabó László előbb a BBC magyar adásában (1960. május 29.), ezt követően az Irodalmi Újságban hívja fel a magyar líra olvasóinak figyelmét. [42]

Hollandiai Mikes Kelemen Kör

A Hollandiai Mikes Kelemen Kört 1951-ben alapítók célja a magyar műveltség ápolása és megismertetése Hollandiában és azon kívül. „A Mikes” független szellemi fórum volt. Nem kötelezte el magát világnézet, társadalmi csoport vagy politikai párt mellett. A 60-as években kapcsolódtak munkájukba az Európában kisebbségben élő magyar értelmiségiek. A 70-es évektől a résztvevők köre magyarországi előadókkal bővült. *Még vagyunk* címmel Cs. Szabó 1975. szeptember 12-én, a Kör találkozásán elhangzott előadásában Hollandiából adott helyzetértékelést: *hogyan áll a külföldi magyar irodalom, részben arról, hogy van-e viszonya s ha van, milyen a hazaival.* [43]

bontakozik-tapogatózik

1982-ben *Magyar Irodalmi Figyelő* elnevezéssel díjat alapítottak, melynek odaítélői között Cs. Szabó haláláig

tevékenykedett. A Kör tagja a Hollandiai Magyar Szövetségnek. [44] 1959 júniusában Cs. Szabó László, Czigány Lóránt, Siklós István, Szabó Zoltán és Kerényi Károly részt vesznek a Doornban (Hollandia) a *Magyarságunk és a Nyugat; alkalmazkodás és ellenállás* [45] témájú tanulmányi napokon. Szabó Zoltán megállapítja, hogy: *az új magyar alkat az ifjabb nemzedék észjárásában bontakozik-tapogatózik, s hogy ez az alkat igyekszik megszabadulni a Hamlet és Don Quijoték pózaitól: Sárkányeregető nép voltunk... ennek van vége.* [46]

Az Irodalmi Újság

Amerikai finanszírozásának megszűnése után 1962 februárjától Párizsban jelenik meg. Franciaországban a szerkesztői, később főszerkesztői tisztséget Méray Tibor [47] veszi át. Annak ellenére, hogy szerzőink egyike sem vett részt a francia fővárosban működő szerkesztőség munkájában, közreműködésükre Méray továbbra is számított. Szerzőkként és – esetenként – interjúk alanyaiként is. Méray szerint *Szabó Zoltán emigráns közírói pályafutásának nincs még egy olyan termékeny szakasza, mint amilyen az Irodalmi Újság hasábjain került megörökítésre.* [48]

„A két Szabó” 1980-ig volt jelen a lap hasábjain.

Barátság Illyés Gyulával

Cs. Szabó László és Szabó Zoltán – számos hazai és emigráns kritikussal ellentétben – nem tekintették Illyés Gyulát az 1945 és 1956 utáni hatalommal együttműködő írónak. Illyés közéleti megnyilvánulásait mindvégig – Magyarországon élő barátjuk által kényszerűen vállalt – alkuknak tudták be. Személyes találkozás lehetőségének hiányában egy születésnap meglepetéssel: közös emlékeik felidézésével, kötetnyi terjedelmű köszöntéssel méltatták. Az előkészületekre Cs. Szabó így emlékezett: (...) *az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúság angliai találkozásán félrevont előadó társam, Szabó Zoltán. Novemberben tölti be hatvanadik évét Illyés Gyula, az Új Látóhatár ebből az alkalomból különszámra készül, ő szerkeszti. Mire számíthat, mit adok neki?*

[49] Cs. Szabó felajánlása egy – II. világháború háború utáni – közös franciaországi útjuk emlékének felidézése volt. Illyés prózájára [50] rímelő címmel. [51] Emlékezését így zárta: *Mikor volt, most van? Az az idő sem múlik el.* [52]

Szabó Zoltán – a köszöntő kiadvány szerkesztői munkáján túl – régmúlt hazai kirándulásaik és városi sétáikat elevenítette fel: [53] (...) *hazautunk egy irányban vont, mindig a híd felé, s a lépéseket a gyaloglótárs élvezetes társadalomkritikai megjegyzései ellenpontozták. Például arról, hogy a budai vár palotája, középületei és más díszítmények, tulajdonképpen nem arra a hegyre épültek, amit látunk, hanem azokra a felhőkre, amelyeket rendszerek hazugságai, önáltatása s illúziói fújtak e nagyigényű kormányzónegyed alá talapzatul. (...) odébb jelentette ki egy önkényúr hangsúlyával: „hazakísérlek!” Őt magát senkinek se állt módjában hazakísérni akkoriban. Azon mérte a jellem erejét, hogy ki milyen készséggel veszi figyelembe, hogy lakáscíme, valamint családi állapota tabu, s aki tudja, az nem említheti. (...) Egy reggel azonban megszólalt a telefonom. „Illyés Gyula – mutatkozott be a hang – van-e biciklid?” Biciklim nem volt (...), de tudtam szerezni kölcsön. „Akkor jó – hallottam –, találkozzunk reggel a Déli vasúton. Siófokig válts jegyet. Onnan biciklin megyünk Ozorára.”* [54]

bizalmas üzenethordozók

Barátjuk őszinte elismerésének magyar nyelvű bizonyítéka a 60 éves Illyés Gyulát köszöntő *Új Látóhatár* 1962. novemberi különszáma. ^[55] A vasfüggönyön át,

bizalmas üzenethordozók által fenntartott baráti kapcsolatuknak 1963-tól – Illyés londoni látogatásától – személyes találkozásai adtak megújuló tartalmat. A forradalom utáni amnesztia évében Cs. Szabó éles kritikával illeti hazai szerzők irodalomtörténetét. ^[56] Recenziójában sérelmezte, hogy Szabó Zoltánt kihagyták. ^[57]

Szepsi Csombor Márton Kör ^[58]

A Kör megalakításának közvetlen előzménye Illyés Gyula 1963-as londoni látogatása volt. Azt kérte Szabó Zoltántól és Cs. Szabótól, hogy szervezzenek számára találkozót az Angliában élő magyar fiatalokkal. A Siklós István ^[59] lakásán folytatott beszélgetés Illyés Gyulát és meghívóit egyaránt meggyőzte egy londoni magyar kulturális közösség létrehozásának értelméről és a szervezeti keretek szükségességéről: *Azt hittem, az utolsó kenetet hozom a hazától elszakadt gyászmagyarkáknak (...), s lám, még a konfirmációra is alig van szükség!* ^[60] – összegezte Illyés. Sárközi Mátyás szerint... *Szabó Zoltán és Cs. Szabó László tanácsaival felfegyverkezve, egyetemisták, mint Czigány Lóránt és Siklós István hozták létre 1964 decemberében a kora XVII. századi világjáró, még Angliába is eljutott Szepsi Csombor Mártonról elnevezett kört.* ^[61]

A forradalom leverése miatt Angliába menekült fiatal értelmiségi közösségből alakult társaság alapítói célul tűzték ki: *(...) a magyar nyelv és irodalom, valamint a művészetek terjesztését, bátorítását és előadók meghallgatását. Munkára s együttműködésre kíván alkalmat adni azoknak, akik – Szepsi Csombor szavaival: „... idegen földre látni, hallani, tanulni, értelmet venni minden tartóztatás nélkül elindultak.”* ^[62] Névadójuk szellemi horizontját fenntartva irodalmi esteken és előadásokon a nyugaton élő magyarok és Magyarországról meghívott költők, írók és

tudósok egyaránt szerepeltek. Londonban, a Lengyel Klub bérelt szalonjában vagy színpadán léphettek fel nyugati író társakkal és a Magyarországról meghívott vendégekkel együtt.

A Szepsi Csombor Márton Kör adta ki – Szabó Zoltán bevezető tanulmányával – Révai András [63] válogatott írásait is. [64]

Magyar írók Angliában [65]

Cs. Szabó László *Magyar író az emigrációban* című fiataloknak szóló, esszévé érlelt előadásában az 1949–60 közötti tapasztalatairól számolt be. Forradalom utáni szellemi küzdelmük jellemzéséül Kerényi Károlyt idézte: *„sohase higgyétek, hogy hiábavaló a külföld tiltakozó beavatkozása vagy árthat a bebörtönzött magyaroknak. Nem igaz.” Csakugyan nem az. Világhírű nyugati írók, tudósok, Nobel-díjasok táviratai nem hatnak azonnal, hallgatás a válasz vagy pimasz visszavágás: ne üssétek az orrotokat mások belügyeibe. Később aztán mégis beérik a gyümölcs. Állani kell ezt a harcot, ez a harc erkölcsi kötelesség.* [66] Ugyanitt a tartós – anyanyelvi környezetén kívüli – írói létezés előnyét és ösztönző erejét foglalta össze: *Egy cseppet se rossz, ha teljesen ismeretlenül élünk idegenben: (...) névtelen bennszülöttek közé vegyülve,*

kétezer évre visszanyúló történelmi maradványokkal, amelyekhez nincsenek belső szálak. Megóv attól a nagyzási hóborttól és riasztó hiúságtól, ami előbb-utóbb rabul ejti a legtöbb író (..) Ettől mi, nyugaton élő magyar írók üdvösen meg vagyunk kímélve. [67]

kizárólag magyar nyelven

Előadásában arról is vallott, hogy a gondolat és szó fogalmait iker jelentőségűeknek tekintette. Ezzel az összefüggéssel adott magyarázatot arra, hogy a több nyelven megszólalni tudás képessége ellenére, személyekről, eseményekről vallott nézeteit, illetve a megismert városokról szerzett benyomásait kizárólag magyar nyelven tekintette rögzítésre érdemesnek: *A mi feladatunk az, hogy az Illyés Gyuláknak és Németh Lászlóknak kivételes kegyként, úgy-ahogy engedélyezett szólásszabadságán túltegyünk; az országos öncenzúra madárnyelve helyett mindig emberi nyelven beszéljünk, írjunk, akármilyen fájdalmas magunkra is, másokra is a mai történelem által kikényszerített mondanivalónk. [68]*

Egy évtizeddel később a BBC sorozatában és az Új Látóhatár számára fogalmazta újra a *Magyar író Angliában* [69] tartalmát: Anglia – bármely más országgal össze nem hasonlítható – jellemzőjeként a szellemi légkört említette, *mert létem s lényem gyökeréig hat: idegenségem s minden idegenség tiszteletben tartása. (...) Van benne hűvös udvariasság, semleges türelem és tartózkodó jóakarat, de a magatartás jóval több a három viselkedési típus egyszerű vegyületénél. [70]*

Cs. Szabó 1958-tól, Szabó Zoltán 1976-tól mondhatta magát az Egyesült Királyság állampolgárának. Brit státuszuk megszerzése nem változtatott egyikük önmeghatározásán sem. Cs. Szabó „*Angol útlevelem magyar író*” [71] -ként határozta meg önmagát.

Szabó Zoltán *Előszó helyett (Magyar író Angliában, 1979)* című posztumusz publikációja részletes magyarázatot ad a hetvenes évek végén rögzített, barátjához nagyon hasonló alkotói önmeghatározására. [72] Egyebek között – George Orwell nyomán – rögzíti, hogy az író kötelessége a totalitárius hatalmi viszonyok között teljesíthetetlen, (...) *ami engem Magyarországon magyarul olvasásra bírt vagy tudott bírni, s aminek meghatározására sohase törekedtem, azt angolul szép tömörséggel megfogalmazta Orwell...* [73] Szabó Zoltán az írói hitvallásává vált Orwell-esszét saját fordításában idézte: *„Ha nekiülök annak, hogy megírjak egy könyvet (...), nem azt mondogatom magamnak: most művészi munkát fogok alkotni. Én azért írok, mert van valamely hazugság, amit tisztázni akarok, észrevéttetni, vagy van valamely valóság, amelyre fel akarom hívni a figyelmet. Tehát mindenekelőtt azt akarom, hogy meghallgassanak. Ám olyasmiről, ami nem szolgál legalább valamicske esztétikai tapasztalattal vagy nem ad művészi lehetőséget is, nem tudok írni még újságcikket sem.”* [74]

Cs. Szabó korábbiaknál szenvedélyesebb, a lényegét tekintve változatlan tartalmú hitvallását – *Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem* – idézte fel az író centenáriumán monográfusa. [75]

különös jelentőség

A 20. században alkotó magyar írók sokasága szenvedte meg a helyhez kötöttséget vagy a kényszerű helyváltoztatást. Ezért volt különös jelentősége, hogy szerzőink önképében az eredet, a hivatás és az alkotó munka választott helye egymás mellé rendelt, azonos jelentőségű ismérvekké váltak.

Esszéisták, előadók

Cs. Szabó László értelmezése szerint: *Alkalom szüli az esszét.* [76] Nem titkolt büszkeséggel emlékezik arra, hogy *Babits, Schöpflin [Aladár], Féja [Géza], Illés Endre, Szabó Zoltán (...)] novellaírónak tekintett és számra az esszék valóban csak 1950 után kerekedtek aránytalanul az elbeszélések fölé.* [77] Rádió-szerepléseik és publikációik a nyugati magyarság által szervezett eseményeken tartott előadásokkal egészültek ki. Az egykori résztvevők két íróra mint a „repülő egyetem és tanszék” tanáira emlékeztek. Folyamatos jelenlétük a nyugati magyarok rendezvényein meghatározta a demokratikus gondolkodás folyamatát és irányát. Cs. Szabó így értékelte a számára újfajta nyilvánosságot teremtő időszakot: *Visszanyertem az életemet mint tanár. (...) van egy repülő tanszékem, hiszen repülőgéppel kell mennem előadások megtartására.* [78] Az európai országhatárokon szellemi és fizikai értelemben egyaránt átívelő oktatás fantáziaképe évtizedekkel korábban, Erich Kästner ifjúsági regényében jelent meg. [79] Cs. Szabó László és Szabó Zoltán közös kezdeményezéseikkel – az egymásról keveset tudó nyugati magyar csoportok diaszpóra-állapotából – kísérelték meg a szabad művelődés folyamatosan működő fórumait létrehozni. A változatos nyugat-európai helyszíneken, szorongatott körülmények között működő „egyetemek” közösségképző erejét az oktatók és az érdeklődők mindenütt megtapasztalhatták. [80] A 60-as évektől mindketten előadói voltak a Szépfalusi István evangélikus lelkész által Ausztriában alapított Bornemissza Péter Társaságnak is. [81] Az évtized elején a magyar szellemi élet jelentős fóruma volt a

Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia

1962 húsvétján Dymchurchben (Kent, Egyesült Királyság) tizenegy országból érkezett több mint száz résztvevő előtt adnak elő a Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencián.

Cs. Szabó Vörösmarty Mihályról [82] , Canterburyről és kelet-európai vonatkozásairól, [83] Szabó Zoltán Bibó Istvánról tartott előadást. [84] Szépfalusi István a konferencia közönsége előtt folytatott pódiumbeszélgetést Szabó Zoltánnal a *Tardi helyzet* című szociográfiája születésének és fogadtatásának körülményeiről, a falukutatásról, a *Szellemi Honvédelem* mozgalomról, az *Új Szellemi Frontról* és a *Márciusi Frontról*.

1964 tavaszán a Konferencia a dániai Slagelse-ben szervezett tanulmányi napokat, *Amíg időnk van* címmel. „A két Szabó” közönség előtti párbeszédben vitatta meg a hazalátogatás lehetőségeit. [86] Szabó Zoltán nem zárta ki a vassfüggöny két oldalán élők közötti dialógus lehetőségét, ám az általa tételesen meghatározott feltételek közül aligha volt teljesíthető bármelyik is, a Magyar Népköztársaság képviselőit ellátó hazai politikai és diplomáciai intézmények képviselői részéről: ... *a kívánatos dialógus alatt én olyan eszmecserét értek, ahol a párbeszéd résztvevőinek mindegyike tudomásul veszi a másiknak nemcsak a létét, hanem nézeteit is, ezt*

nyíltan kifejezi, a maga mondandóját úgy folytatja, hogy a másik szempontjaiba bekapcsolódik (...) Ez ugyanis biztosítja, hogy a nyugat-európai magyar hozzáállás szót kapjon Magyarországon és viszont. (...) De hol vagyunk ettől? [87]

Cs. Szabó ugyancsak kategorikus, elutasító álláspontot képviselt. A forradalom utáni évtizedben ő sem tekintette időszerűnek a Magyarországra visszatérést, a kiadók által meghatározott, nem kimondottan esztétikai feltételekhez kötött tartalmú publikációkat sem. Távolságtartásuk indokoltságát bizonyítják az 1960-as évek elejétől róluk készült ügynöki jelentések is. [88]

A Nyugaton élő magyar író alkotói és erkölcsi állapotát Szabó Zoltán történelmi analógiával ábrázolta. Az emigráns... *a pillanatnyi hazai realitásoktól független helyzetben [van], ami az emigrációk bizonytalanságát – és intellektuális értékét adja meg.* [89]

jobbnak látták szót sem ejteni

1968 tavaszán Bibó István levélben számolt be Révai Andrásnak, [Szabó] Zoltánnak, [Cs. Szabó] Lacinak, [Sárközi] Matyinak, szerzői terveiről: önmaga számára tízéves munkatervet

dolgozott ki. Levelében utalt arra, hogy műveinek Magyarországon kívüli kiadását fontolgatja. [90] Ez a Budapestről Londonba küldött levél szolgált a címzettek számára ösztönzésül, hogy előkészítsék Bibó összegyűjtött műveinek első kiadását. Hármójuk közül a szervező munkát Szabó Zoltán látta el, a szerkesztésben Sárközi Mátyás és Kemény István vettek részt. A 60-as évek második felében az MTA Irodalomtörténeti Intézetének szerkesztői még mindig jobbnak látták szót sem ejteni a nyugati magyar irodalomról. A Nagy Spenót [91] *utolsó darabja*, [92] *tehát A magyar irodalom története című kézikönyv VI. kötete 1966-ban jelent meg, de története (...) a hatvanas évek elején kezdődik. A kézirat (...) 1964-re készült el, a lektori vélemények után átdolgozott részeket pedig 1965-ben adtuk le. (...) végül nem vállaltuk, hogy a nyugat-európai magyar irodalomról írjunk, bár persze Márai és Cs. Szabó László korábbi művei tárgyalásra kerültek.* [93] Hasonlóan jártak el a szerkesztők Szabó Zoltán 1948 előtti munkáinak ismertetésével is, valamint 1948–64

között alkotott külföldi publikációinak és szerkesztői tevékenységével. A Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia szervezetéből vált ki 1969-ben, majd 1971 tavaszán a svájci Sionban alakult meg az

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (EPMSZ)

Cs. Szabó László a kezdeményezés születésétől előadó és szerző [94] . Szabó Zoltán szerzői és szervezői tevékenységével élete végéig meghatározó maradt. [95] A szabadegyetem egyszerre volt a nyugaton élő magyarok ökumenikus szellemi fóruma, évente különböző országokban szervezett tematikus tanulmányi napok szervezője és megvalósítója. Az évente változó helyszíneken szervezett fórumok előadói és közönsége számára legteljesebb szellemi szabadságot biztosító találkozások élményét a könyvkiadói vállalkozás tette teljessé: az EPMSZ évtizedeken keresztül volt szerzőink könyveinek kiadója. [96]

A Protestánsoknál igen pozitív és barátságos időjáromba szorították az előadókat, a Mikes [Kelemen Kör] k u l t ú r v e t é l k e d ő volt és maradt, a Katolikusok főleg a missziósokat és a klubtagokat kedvelték. Lugánó a szerteterjeszkedő szellem, a feltétlenül szellembeli rokonság ünnepélye volt. [97]

Az 1970-es évek elején szerzőink közt nézeteltérés támadt a magyarországi publikálásról. Az elfogadással, illetve elutasítással kapcsolatos különbségük hátterében az állhatott, hogy Szabó Zoltán radikálisabb és következetesebb volt Cs. Szabónál. Erről tanúskodik Szabó Zoltán Méray Tibornak küldött levélrészlete is: *Egészen világos, hogy vagy az évforduló [98] miatt, vagy az orosz ridegülés esetleg később bekövetkező magyar változatának ellensúlyozására, ebben az évben Budapest felől igen komoly appeasement [99] -lépések lesznek a külföldi magyar intelligencia felé. (...) Ha valaha, hát most van szükség külföldi magyar lapokra, testületekre.*

Ezt támasztják alá Czigány Lóránt londoni naplóbejegyzései is: *Ebéd a Pregóban Cs. Szabóval. Nagy izgalomban van: a Dickens esszéje megjelenik a Nagyvilágban. Egy nyugati esszéírók gyűjteménye készül Pesten. Bizonygatja, hogy ő nem adta el magát. Nem ment el Pestre. (...) Arra is büszke, hogy Vezér Erzsébet mikor itt járt, egyórás hangfelvételt készített vele a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. [101] (...) Csé már ilyen szavakat használ, hogy „maximalista” és „minimalista”, (A maximalisták nem engednek negyvennyolcból, a minimalisták a mi nemzedékünk, mert mi hatvanhetesek vagyunk.) A hang Cséé, de a kéz Ézsaué, akarom mondani [Szabó] Zoltáné. De hiába a hang, Csé azért sokfelé tekintget. [102]*

hazalátogatni vagy távol maradni

A dilemmát és ellentétet főként a Magyar Népköztársaság kultúráját irányító politikusok és minisztériumi tisztviselők által szervezett *Anyanyelvi Konferenciák*on való részvétel

jelentette: hazalátogatni vagy távol maradni. Érdemes-e együttműködni az aczéli kulturális politikával egy – morális okokból – Nyugat-Európában élő magyar írónak?

A kérdésre az 1970-es évek közepén Cs. Szabó így válaszolt: *A nagyvilágban Magyarországon kívül is van számodra hely. (...) Államosított, azaz irányított irodalomban nincs belső száműzetés, nem hiszek benne, lehetetlenség, csak külső száműzetés van, igaz, keményebb fajta számkivetés, viszont a teljes szabadság, a szabadság pedig több évnyi emberküldés után is nyelvileg sértetlenül visszavezet ama hazába, amelynek nincs gumibélyegzője, kérdőíve, kis és nagy díja (...)*

Emigráns gátlásait, kedélyhullámain, idegválságait, kisebbségi tudatát nagyrészt emigráns témáit s végül magát a szájsavanyító nevet is levetette a hatvanas években, jogigényt emel az emberi teljesség nevében minden írói önkifejtésre, de szűkebb hazai valóság, értsd: a mindennapi élet feldolgozását akkor is lehetőleg kerüli, ha a szerzők olykor vagy évenként hetekre visszalátogatnak. Kinek-kinek magánügye a látogatás. Írói anyaggyűjtésre kevés. **[103]** Az 1970-es évek második felére a külhoni szerzők és magyarországi kiadók közötti együttműködés dilemmájára Cs. Szabó Lászlóhoz és Czigány Lóránthoz hasonlóan – az *egy és oszthatatlan magyar irodalom* elvével érvelve – többen is igenlő választ adtak.

Szabó Zoltán és Márai Sándor következetesen kitartottak intranszigienciájuk mellett. 1976. január 27-én a Szepsi Csombor Kör irodalmi estét rendezett az Új Látóhatár tiszteletére. Londonban ünnepelték a müncheni folyóirat negyedszázados évfordulóját. Molnár Józsefet és Borbándi Gyulát a lengyel klubban egybegyűlt közönség előtt Határ Győző köszöntötte, azután Czigány Lóránt, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán beszélt a folyóiratról. Siklós István olvasta fel Márai Sándor *Halotti beszédét*. **[104]** A Szabó Zoltán és Cs. Szabó közt kibontakozó nézetkülönbség nem vezetett több évtizedes barátságuk meglazulásához. 1976-ban a karácsonyestét

együtt töltik. Cs. Szabó fia, András, a jelen lévő Czigány Lóránt emlékezése szerint vacsora közben azt mondja: *„A magyar irodalomból hiányzik a Candide, s ez a te adósságod, Zoltán!” Mi tagadás Zoltánnak tetszett a szellemes bók.* [105]

Beszélgetések Londonban, Huszár Tiborral

Találkozásokat és beszélgetéseket Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban élőkkal csak kutatási és publikációs monopóliummal rendelkezők szervezhettek. Huszár euro-atlanti tanulmányútján, 1977. október második felében érkezik Londonba. Czigány Lórántot már ismerte. *Megjött Huszár Tibor Pestről. Megígértem neki, hogy összehozom Szabó Zoltánnal és Cs. Szabóval.*

Este, vacsora után konfrontálódik Zoltánnal, aki igen jó formában van, s ahhoz ragaszkodik, hogy interjút valutáért megvásárolt szövegnek tekintsék. Ezt Huszár persze nem tudja vállalni, így attól tartok, hogy az interjú kútba esik. Pedig elég kár lenne, ha a népi írókat feltérképező sorozatból éppen Szabó Zoltán interjúja hiányozna. [106]

Az ezt követő események nem igazolták Czigány rossz előérzetét.

az otthoni korlátok

Október 21-én létrejön a találkozás és a beszélgetés Huszár és Cs. Szabó között. [107] Czigány Lóránt mégsem volt elégedett: (...) *Miért folytatom én ezt a „magánpolitikát”? Van-e hozzá jogom? S kinek használom? Nem lehet, hogy kihasználnak? S ha az én „magasabb szempontjaim” önáltatás [sic!] csupán? Mégsem nézhetem ölbe tett kezekkel, hogy Szabó Zoltán és Cs. Szabó László, akiket ma már „haladó hagyománynak” tekintenek otthon, mégis közölhetetlenek. Le kell dönteni az otthoni korlátokat, és az ő idegenkedésüket pedig leküzdeni, mielőtt meghalnak.* [108]

Huszár Tibor és Szabó Zoltán között is létrejön a beszélgetés, a vendéglátó londoni otthonában. Ennek – az éjszakába nyúló találkozót követően, a kutató által hajnali jegyzetben rögzített – tartalma azonban évtizedekkel később is vita tárgya maradt. A

beszélgetéseket – a Cs. Szabó által jóváhagyott szövegváltozatot hat évig – nem lehetett szélesebb hazai olvasóközönség számára hozzáférhetővé tenni. A Szabó Zoltán-beszélgetés huszonnyolc évvel később, huszonegy évvel az író halála után jelent meg. ^[109] Szabó Zoltán jóváhagyása és – halála után – jogutódja engedélye *nélkül* történt publikációjával az interjú készítője nem tartotta be a szóban rögzített feltételeket. És az elmondottakat több ponton is megmásította. ^[110]

A beszélgetések létrejöttében szerepe volt annak is, hogy az önmagát a 20. század első felének szellemi mozgalmait feltáró kutatóként bemutatkozó szociológus valójában *pártfeladatot* teljesített. ^[111]

Külhoni szerzők visszatérése

Szabó Zoltán és Cs. Szabó László írásainak felidézése az 1970-es, közlése a 80-as évek Magyarországon részben meglepetés, részben körülményes alkuk eredménye volt. Elsőként Vásárhelyi Miklós cikksorozata törte meg a közel három évtizednyi csendet. ^[112]

A sajtótörténeti összegzés megjelentetése – a közlés évében, 1978-ban központilag csökkentett példányszámú napilapban – sem kizárólag a főszerkesztő döntésén múlt: *Az engedélyt hosszú alkudozások után (...) Aczél György [113] adta meg az akkori főszerkesztőnek, Pethő Tibornak.*

A lapalapító [Pethő Sándor] fia a rábólintásért cserébe ígéretet tett arra, hogy személyesen felügyeli Vásárhelyi Miklós dolgozatának minden sorát (...) A kultúrpolitikai irányítás engedékenysége volt ára: (...) Pethő Tibor önmaga kijelölte cenzorként gondozta – és ha úgy látta célravezetőnek: csonkította – akkori barátja, Vásárhelyi Miklós tanulmányát. (...) mindez Vásárhelyi tudtával és beleegyezésével történt, az akkor divatos „ahogy lehet, úgy kell”-elv jegyében. [114] Vásárhelyi munkájában önálló fejezetet szentelt a Magyar Nemzet – *Szellemi Honvédelem* címen 1939–44 között megjelent – önálló rovatának, nem titkolva, hogy *Nincs ennek előzménye a magyar sajtó történetében. [115]* A politikai publicisztika műfaját gyakorló, a cenzúra figyelmét gyakran kijátszó egykori rovatszerkesztő munkájának ismertetése több volt hivatkozásánál. A Magyarországról érkező ritka és váratlan laudációt a címzett szívélyes levélben köszönte meg. [116]

rá jellemző iróniával

Cs. Szabó László művei – ugyancsak több mint három évtizedes szünet után – a 80-as évektől jelenhetnek meg ismét Magyarországon. [117] A Dickens-naplóval [118] vette kezdetét a Cs. Szabó-életmű kiadása. A hazai megjelenés hivatalos ígérete és a tényleges kiadás közötti folyamatot Kenedi János így értékelte: *Hetekkel ezelőtt jelent meg a Nagyvilágban, Cs. Szabó esszéje [Charles] Dickensről. Halálának centenáriuma írtta, tehát 1970-ben. Tízéves állóháború után jelent meg... stb. [119]* Ez a több évtizednyi elhallgatást követő megjelenés feltétele volt, hogy személyesen is visszatérjen Magyarországra – *a magyar író a hazájába nem látogat, hanem hazamegy. [120]* Cs. Szabó László 1980 őszén – harminckét évnyi távollét után – Illyés Gyula személyes, baráti meghívására tért vissza Magyarországra. A Képzőművészeti Főiskola zsúfolt előadótermében a rá jellemző iróniával így kezdi előadását: *Ahogy már a múltkor szoltam a régi*

görögökről... [121] Az előadásai közötti több évtizednyi szóközt *Európa születéséről, a görög nép nemzetté emelkedéséről, az örökös vándor Odüsszeusz mindmáig tartó jelenlétéről* kétórányi előadás követte.

Hazai tapasztalatai Szabó Zoltánból élénk érdeklődést váltottak ki: *... jó ideje nem találkoztak, (...) Zoltán a pesti útvjáról faggatja. Csé a szék szélén ül, mint egy megszeppent iskolás gyerek. (...) Csé Illyéséknél kakaskukorékolásra ébred rendszeresen (...) „Minden hajnalban Kádár kakasa ébreszt!” – szellemeskedik Csé kissé erőltetetten. Zoltán nyugtázza az igyekezetet.*

Aczélra terelődik a szó: „Ki keresett meg kit?” – kérdezi Zoltán metszően. „Csak nem gondolod, hogy én kerestem meg?” – szabadkozik Csé. „Üzent és kocsit küldött értem. Nagy fekete kocsit.” Zoltán bólint: „No és hol találkoztatok?” Aczél a Parlamentben fogadta Csét, aki az Aczéllal folytatott beszélgetés alatt jött rá, hogy a nyugati magyar irodalom mennyire jelentős tényező otthon. Aczél „készült” Cséből, még azt is tudta, hogy azért nem ment haza akkor, 1948-ban Rómából, mert Bóka [László] táviratilag hazarendelte. (...) Zoltán csak akkor vonta össze a szemöldökét, amikor (...) kiderült, hogy Aczél és Csé összetegeződtek. (...) „ki tegezett le kit?” Csé magyarázza a bizonyítványát: „Ő kezdeményezte kérlek szépen, arra hivatkozva, hogy e b b e n a z é p ü l e t b e n ő az idősebb.” Ez a válasz kielégítette Zoltánt, bár Aczél tizenkét évvel fiatalabb, mint Csé, de hát a hatalom mindig idősebb, mint egy író, tudja ezt Zoltán jól, a saját bőrén tapasztalta. (...) [122]

1980. november 11-én a 75 éves Cs. Szabó születésnapját a londoni Szepsi Csombor Kör rendezvényén ünneplik. Szabó Zoltán köszöntője – negyven évvel korábban közölt három írásának felidézésével – az Irodalmi Újság mellékletében jelenik meg: *Az író t külföldre löki a hazai bizonytalanság és vele mennek a hazai gondok (...)* A nyugtalan Európáról ír útirajzot, mikor nyugtalan az ország is, mintha a magyar nyugtalanságot be akarná ágyazni az európaiba és ezzel is össze akarná kapcsolni a keleti hazát a nyugati otthonnal. [123]

A Siklós István által készített egyik utolsó rádió-beszélgetésükben (BBC, 1982. június 6.) Szabó Zoltán szellemi magatartását ismét Bibóhoz hasonlította: *Bibó és Szabó Zoltán elméje egyformán működött, mértéktartással, de maximalista igénnyel, az európai civilizáció szintjén. Írásaiban egy racionalista politikai gondolkodó világosít fel legendák és ködképek nélkül egy másik racionalista elméről a nemzetalkotó, demokratikus hagyomány jegyében.* [124]

taglócsapás

1983. február 14-én Cs. Szabó László Budapesten dedikálja *Közel s távol* című kötetét *Illyés Gyulának, mindhalálig... Cs. Laci.* [125] Illyés halálhíre (1983. április 15.) Szabó Zoltánt

Olaszországban éri: *Hatása? Egy taglócsapásé. Hiábavaló hitetlenkedés a hír igazában. Éles fájdalom, kietlen szomorúság. Jövőtlenebbé változó múlt? Üressé, üresebbé vált Magyarország? Nélküle Magyarország nem olyan magyar ország, mint vele volt.* (1983) [126]

Világképük és fogalmi gondolkodásuk párhuzamossága

Névrokonságuknál jelentősebb világképük, kultúra felfogásuk, történelmi és közösségi helyzetértékelésük hasonlósága, amely évtizedeken át megmaradt: Hogy egy ország demokratikus ország legyen, ahhoz nem elég az, hogy a képviselőház vitatkozik. Sőt még az sem lenne elég hozzá, ha ez a képviselőház titkos választás útján jönne össze. Nem elég hozzá az, hogy a kormányzat tiszteletben tartja a szabadságjogokat, nem elég a törvény előtti egyenlőség. A demokrácia ennél valamivel több. Úgy gondolom, nemcsak kormányzási forma, hanem életforma.

Mindkettőjükre hatottak Ernest Renan [128] gondolatai, aki szerint a nemzet lényege [129] *elsősorban nem „vérvonal”, származás és nyelv, hanem olyan „roppant szolidaritás”, amely két pilléren nyugszik: „Az emlékek gazdag örökségének közös birtoklásán” [és azon a szándékon], hogy „a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget. Közös dicsőséggel rendelkezni a múltban, közös akarattal a jelenben (...) azt akarni, hogy a jövőben is nagy cselekedeteket hajtsunk végre – íme egy nép létének alapfeltétele. (...) Egy nemzet léte (...) mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése.”* [130]

A 19. századi francia filozófus-író nyomán tervezik a számos európai országra kiterjedő demokrata magyar közvélemény megteremtését. Cs. Szabó mindvégig író és előadó. Szabó Zoltán szerzői és előadói jelenléte mellett évtizedeken át szerkesztői és szervezői feladatokat is ellát. A nemzeti kultúra folyamatosságának fenntartása iránti eltökéltségüket bizonyítja, hogy 1945 előtt és után a legszélesebb értelemben, mindenféle kirekesztéstől mentesen határozták meg a magyarságot: *A magyarság: szellemi képlet, történelmi állapot, emlék és magatartás, s még csak az anyanyelvhez sincs kötve.* [131]

Hasonlóan láttatja Szabó Zoltán a közösség és nyelv, irodalom és kultúra kapcsolatát az 1970-es évekből *Hátramaradt mondatokban*: *Aki magyar dolgokat akadálymentesen átértő irodalmi értékű művet más nyelven írt, ebbe a magyar irodalmi közösségbe beletartozik. (...) Az irodalmi nemzet országok határait államhatároknak elismeri. A maga dolgaiban nem tulajdonít nekik jelentőséget. Műveivel e határokon túljutás magának a határnak spiritualizálására törekszik. Az együvé tartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják. Egymástól el nem idegeníthetik. Ha elidegenítik: az irodalmi nemzetben idegen erők működnek. Az irodalmi nemzet: közösség.* [132]

Cs. Szabó barátja tanulmányáról: ... *a Hungarica Varietas pedig a legjobb és legélesebb irodalompolitikai tanulmányok egyike, ami nyugaton megjelent a manipulált hazai szellemi életről; ez is (...) egy keményen ítélkező római moralistáé.* [133]

Szerzőink időben-térben és a szellemi szférában legteljesebben kiterjesztett magyarság-fogalmat az évtized végén Szabó Zoltán így határozza meg egy levelében: *Amikor „magyar helyzetet” mondok (...) nem Magyarország helyzetére célzok, nem is*

magyarországi helyzetre, hanem olyasmire, amiben a magyarországiakon kívül benne foglaltatnak az erdélyiek Romániában, a vajdaságiak Jugoszláviában, az északiak Csehszlovákiában, s végül, bár korántsem utolsósorban, a más országbeliek az óceán mindkét oldalán. (...) A közös nyelv ugyanis nem eleve elrendelt kötőerő; (...) [134]

önálló történelem- és irodalomszemlélet

Cs. Szabó László doktorált közgazdászból képezte magát irodalmárrá. Novellista és lírikus munkái mellett publikált görög képzőművészeti és irodalmi

alkotásokról. Szabó Zoltán lírikus kísérleteivel korán felhagyva vált a falukutató irodalom *ifjú klasszikusává*. Lírai elemekkel gazdag prózája, a *Szerelmes földrajz* közlése idején, alig harmincévesen önálló történelem- és irodalomszemléletű szerző és szerkesztő, aki a táj és nép, a nép és nemzet, a haza és ország kapcsolatát szervezte saját fogalmi rendbe. *Nem vall és nem vallat, írta rólam Szabó Zoltán. Nem vallottuk és nem vallattuk egymást.* [135] – így jellemezte több évtizedes kapcsolatukat Cs. Szabó László.

1984

Szabó Zoltán 1984. augusztus 19. hunyt el a vannes-i kórházban. Augusztus 21-én helyezték örök nyugalomra josselini háza közelében, a temető kertben. A katolikus gyászszertartást egy magyar szerzetes, Hiero végzi. A temetésen felesége, Zsuzsa, gyermekük, Ágnes, a temetést szervező Bene Ede – a párizsi Magyar Intézet egykori munkatársa – és felesége, Grusz Éva (Rennesből), Kemény István és felesége Passuth Krisztina, Kende Péter és az Albert Pál szerzői néven publikáló Sipos Gyula (Párizsból), Nádas Erzsébet (Szabó Zoltán első felesége) és Csontos Sándor (Budapestről), Neményi Ninon (Londonból), Sándor András (Washingtonból) vettek részt. [136] Férje haláláról Zsuzsa értesíti Cs. Szabót, aki a budapesti Országos Haematológiai Intézetben fekszik. A halálhírt elsőként a londoni Times közli. [137]

A *Szellemi Honvédelem* egykori rovatszerkesztőjének haláláról – akkor a Hazafias Népfrent azonos nevű napilapjában augusztus 29-én hírt adó szavak nem a valóságnak megfelelőek. **[138]**

Szamizdatba szorult a tiltakozássá alakuló helyreigazítási kérelem is. **[139]**

Cs. Szabó Lászlót szülővárosában, Budapesten, szeptember 27-én éri a halál. Végakarata szerint a sárospataki református temetőben katolikus és református papok végzik gyászszertartását, október 5-én. A magyar írók nevében Csoóri Sándor búcsúztatta. A temetésen a gimnázium ifjúsága és tanári kara nem vehetett részt. **[140]**

Párizsban az *Irodalmi Újság* Párizs, 1984. 4. száma címlapján közli a kettős gyász hírt. Szabó Zoltán társadalomtudományi jelenőségét Kemény István méltatta (*Az út*, uo. 1–2. o.). Az egykori falukutató személyét András Sándor idézte fel (*Az ember*, uo.: 1–2. o.).

Cs. Szabó Lászlóról mint *a nyugati kultúra magyarországi nagykövetéről* Sárközi Mátyás közölt méltatást (*Utolsó látogatás*, IÚ, 1985. 1. sz. 3–4. o.).

Életútjuk összegzésére nem lehet találóbbr jellemzés Szabó Zoltán Teleki László-portrójánál: *Az ilyen ember a számkivetettséget aligha érezhette s z e m é l y e s szerencsétlenségnek. Az ilyen embernek, (...) két hazája van. Az egyik a földrajzi: az ország. A másik: a hivatás, amely az országhoz fűzi; a teendő: ami ezért az országért reá marad. Ha ezt – elvekből való elalkudás nélkül – saját pátriájában nem láthatja el, akkor ott érzi magát otthonosan, ahol elláthatja. Vagyis külföldön.* [141]

Cs. Szabó László és Szabó Zoltán műveinek hiánya több nemzedék irodalmi és szociográfiai ismeretanyagában teremtett hiátust. Az elhallgatásnak és közlési tilalomnak tényleges vesztesei nem maguk az alkotók – az igazi vesztesek az olvasók és a közgondolkodás.

1. Cs. Szabó Lászlót idézi Sárközi Mátyás: *Amit csak Londonban írhatott meg*. In.: *A tág haza*. Cs. Szabó László Emlékkonferencia. 2017. október 26. A Magyar Művészeti Akadémia Konferencia-füzetei. Szerk.: Ablonczy László. MMA, Bp., 2018. 155. o. ↑
2. Szabó Zoltán: *Angliai vázlatkönyv*. Az Új Magyarország Röpiratai. Bp. 1946. 27. o. Szabó Zsuzsa (Párizs) azzal egészítette ki férje véleményét, hogy amikor az európai kontinensen veszélyes konfliktusok alakultak ki, Anglia biztonságot nyújtott a menedékre szorulóknak (2023. március 22.). ↑
3. Czigány Lóránt: *Szabó Zoltán az emigrációban*. História, 1989/6. 20. o.) ↑
4. Állami tulajdonú közszolgálati rádió öt kontinensre kiterjedő szolgálata, a világ legnagyobb műsorszolgáltatója. ↑
5. Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982., 117. o. a továbbiakban: *Hűlő ...* ↑
6. Szabó Zoltán 1951. augusztus 28-tól 1974. június 30-ig működött a SZER munkatársaként. (Borbándi Gyula: *Magyarok az angol kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Az Antall József Baráti Társaság évkönyve 15. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2004. 429. o.) ↑
7. Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*. Európa, Bp., 2000. 40. o. ↑
8. Első publikációik a LH-ban: Cs. Szabó László: *Öt nép. Olaszok, angolok, franciák németek, spanyolok*. LH 1952/1. 7–13. o. Szabó Zoltán: *George Orwell*. LH 1952/1. 28–30. o. ↑
9. Jászi Oszkár levele Oberlinből (Ohio, Egyesült Államok) Szabó Zoltánnak Londonba 1952. XI. 22-én. *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll. és jegyz.: Litván György és Varga F. János. Magvető, Bp., 1991. 546. o. ↑
10. *Egy évben születtem Attilával... Régi beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval*. Vezér Erzsébet szövegközlése. Kortárs, 1985. május 133–143. p. Kötetben: *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval*, London, 1971. június 25. Kérdező: Vezér E. In.: V. E.: *Megőrzött öreg hangok*. Válogatott interjúk. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 2004. 231. o. ↑
11. *Magyar versek Aranytól napjainkig*. Gyűjt., bev., jegyz-k: Cs. Szabó László. Anonymus, Roma, 1953. 505. o. ↑
12. Cs. Szabó László: *Hűlő...* 120. o. ↑
13. Szabó Zoltán: *Vándorból-bujdosó. Cs. Szabó László 50. születése napjára* Látóhatár, München, 1955. 299. o. Kötetben: *Ősök és társak*. Újra közlés: Szabó Zoltán: *Nyugati vártán* I. köt. Osiris-EPMSZ, Bp. 2011. 26. o. ↑

14. *Hűlő...* 122. o. ↑
15. Albrecht Dezső (Bánffyhunrad, 1908–Párizs, 1976.) ügyvéd, politikus újságíró. A Kolozsvári Református Kollégiumban érettségizett, jogot a kolozsvári román egyetemen végzett. 1936–44: a Hítel folyóirat szerkesztője. 1938: a Kalotaszegi Református Egyházmegye gondnoka. 1939–40: a Magyar Népközösség vezetőségi tagja, társadalmi szakosztályának titkára. Észak-Erdély visszacsatolása után behívott képviselő a magyar Országgyűlésben. A nyilas hatalomátvétel után lemondott képviselői mandátumáról, nem követte a képviselőházat Sopronba, illegálisba vonult. 1947-ben a román hatóságok kikérték mint háborús bűnöst. Letartóztatása elől Párizsba emigrált. 1948: Magyar Nemzeti Bizottmány vezetőségének tagja. 1951–53: a Szabad Európa Rádió munkatársa. 1953-tól a strasbourgi Szabad Európa Kollégium tanulmányi igazgatója. ↑
16. *Író a diaszpórában.* Első beszélgetés Peéry Rezsővel *A nyomozás* megjelenésekor. *Munkák, napok és gondok a száműzetésben.* IÚ, Párizs, 1966. december 1. Kötetben: Cs. Sz. L.: *Két tükör közt.* Beszélgetések. EPMSZ (Bern)-Aurora (München) Basel, 1977-05-13. 102-103. o. ↑
17. Cs. Szabó László: *Magyar Néző – Napló az európai válságról.* Nyugat [1939]. Újra közli: Cs. Sz. L.: *Doveri átkelés – Magyar Néző – Fegyveres Európa.* (Vál., szerk. és utószó: Papp Endre) MMA, Bp., 2022. 139. o. ↑
18. *SZER 1956. X. 29. hétfő, 14:30.* in.: Szabó Zoltán: *1956. Korszakváltás. Sz. Z. Összegyűjtött Munkái* IV. köt. Sorozatszerk.: András Sándor, Gyurgyák János, Kenedi János. Osiris Bp., 2006. 32. o. ↑
19. Cs. Szabó László röviddel Nagy Imre első – 1953. júliusi – miniszterelnöki kormányprogram beszédét követően méltatta az *Új szakasz* jelentőségét: Cs. Sz. L.: *A nagy rettegés.* Új Hungária, München, I. évf., 1953. augusztus 21. (kötetben: *Hódoltsági irodalom. Az irodalom államosításától a forradalomig.* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2008. 99-100. o.) Később a forradalom kivégzett miniszterelnökéről elnevezett intézet kiadásában jelenteti meg négy tanulmányát. L. 58. sz. jegyzetet. Szabó Zoltán: *Batthyány-sors* című nekrológiájában idézte fel ismeretségüket (IÚ, Párizs, 1958. július 15., kötetben: Sz. Z.: *Nyugati vártán II.* köt. Osiris-EPMSZ, Bp., 2011. 51-55. o.). ↑
20. Szabó Zoltán 1956. október-december folyamán mintegy félszáz alkalommal, naponta több tudósítással is jelentkezik. ↑
21. Czigány Magda: *Kényszerű tanulmányúton. 1956-os magyar egyetemi hallgatók Nagy-Britanniában.* Józsvöveg Műhely Kiadó, 2007. 119. o. ↑
22. *András Sándor* néven publikáló Sándor András (1934) költő, irodalomtörténész. 1956-ban szerzett magyar irodalom szakos diplomát a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A forradalom után emigrált. Oxfordban 1961-ben szerzett diplomát. 1963–1964: DAAD-ösztöndíjas Münchenben. 1967: University of Southern California (USC) doktori fokozat német irodalomból. 1965–1969: a magyar nyelv és irodalom tanára Berkeleyben. 1969–1996: Howard Egyetem professzora (Washington). 1981–1996: Arkánium folyóirat kiadója és szerkesztője. Az 1990-es évek óta Magyarországon él és publikál. Szabó Zoltán életmű-kiadásának egyik szerkesztője. ↑
23. Sárközi Máttyás (1937) Sárközi György (1899–1945) és Molnár Márta (1907–1966) fia, Molnár Ferenc (1878–1952) unokája. ↑
24. Czigány Magda i. m. (2007) 119. o. ↑
25. Szántó Miklós: *Az emigráció mai kérdései* c. tanulmányában az 1956 után Angliában élő magyarok létszámát 20 905-re teszi. In.: Sz. M.: *Magyarok a nagyvilágban.* Kossuth, Bp. 1970., 169. o. Sárközi Máttyás szerint: *Anglia az 1956-os forradalom bukása után harmincezer magyar menekültet fogadott be. (Luxusbatár az eperfa alatt.* Borzák Tibor interjúja Sárközi Máttyással. 2023. július ↑
26. Czigány Magda nyugati magyar vitákról és szellemi életről. Mátraházi Zsuzsa: *Emigránsirodalom.* Heti Világgazdaság, 2012. július 28. 34. o. ↑
27. A forradalom tizedik évfordulóján az NSZK-ban kiadott antológiában szerzőink alábbi tanulmányait közlik: Szabó Zoltán: *A politika tanára (Bibó Istvánról)* 403–423. o., Cs. Szabó László: *Írók a forradalomban* 622–632. o. In.: *Tanulmányok a magyar forradalomról.* Szerk.: Borbándi Gyula és Molnár József. Aurora Könyvek, München, 1966. ↑
28. Cs. Szabó László: *Hamis tudat – kézirat 1968? – in.: A tűzmadár fénylő emléke.* „el-NEM-földelhető, EL-nem-emészthető, ami történt” A huszonötödik évfordulón – 1981. október 23. In.: *A tűzmadár fénylő emléke.* A londoni

- Szepsi Csombor Kör ünnepi műsorai a forradalom tizedik, huszadik, huszonötödik és harmincadik évfordulóján. Szerk.: Czigány Lóránt – Czigány Magda. A londoni Szepsi Csombor Kör emlékezik a forradalom évfordulóin. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó Budapest, 2006. 100-104. o. ↑
29. Szabó Zoltán: *Ezerkilencszázötvenhat, forradalom, történelem, valóság.* (1977–1982). In.: *1956 korszakváltás. Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái IV. köt.* Sorozatszerk.: András Sándor, Gyurgyák János, Kenedi János. Osiris, Bp., 2006. 226. o. ↑
30. London, 1957. március 15–17. ↑
31. A Szövetségben mindvégig meglévő politikai és személyi ellentétek, s az ezekből fakadó kilépések miatt a MÍSZK 1961-ben beszüntette működését. In.: *Irodalmi Újság 1957–1989 Dokumentumok a lap történetéből.* Vál., s. a. r. és a jegyzeteket írta: Nagy Csaba. Argumentum, 1993. L.: a kötet 1. sz. jegyzetét 229. o. ↑
32. Szabó Zoltán tisztségét 1958-tól főtktkári kinevezéssel erősítik meg. (Kenedi János gépirata, OSZK) ↑
33. A lap kiadására Hungarian Literary Gazette Ltd. néven Londonban cég alakult. Három igazgatója Faludy György, Pálóczi Horváth György és John Hall volt. A tényleges megjelenést a Congress for Cultural Freedom nevű amerikai kormánysszervezet az 1960-as évekig nyújtott anyagi támogatása tette lehetővé. ↑
34. „Faludy György bejelenti, hogy az IÚ-nak 2750 előfizetője van, ezen kívül szétküldik tiszteletpéldányként is, és kb. 1 500–2 800, vagyis átlagban 2 200 fogy el a standokon.” (A MISZK vezetőségi ülésének jegyzőkönyve, London, 1957. november 15. In.: *Irodalmi Újság 1957–1989. Dokumentumok ... 27. o.*) ↑
35. *Ami emberileg lehetséges.* Cs. Szabó László levelei Londonból Szilasi Vilmosnak Budapestre. 1957. szeptember 30. és 1957. november 2. In: *Leveleskönyv. Egy korszak – 1956–88 – levelek tükrében.* Vál. és összeállította: Horgas Béla és Levendel Júlia. ↑
36. Déry Tibor: *Vidám temetés.* Mészáros István: *Déry Tibor munkássága* c. tanulmányával. Magyar Könyves Céh, No.: 1. köt. London 1960. 10–177. o. ↑
37. Bibó István: *Harmadik út (Politikai és történeti tanulmányok)* Magyar Írók Szövetsége Külföldön – Irodalmi Újság – Magyar Könyves Céh, London 1960. No.: 2. köt. S. a. r. és bev.: Szabó Zoltán. 7–30. o. + 31–380. o. ↑
38. Cs. Szabó Lászlóval beszélget Szabó Zoltánról Siklós István (BBC magyar adása, 1982. június 6. Nyomtatásban: IÚ Paris, XXXIII. évf. 4. sz. 5–6.o., Kötetben: Cs. Sz. L.: *Hazajáró lélek.* Válogatás az Irodalmi Újságban megjelent írásokból. Vál., szerk. és az utószót írta: Szokolczay Lajos. MMA Kiadó, Bp., 2018. 343. o.) ↑
39. uo. 346–347. o. L. még: Noszkai Gábor: *Barátok közt. Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története* I. r. Beszélő, 2009. november–december 35–47. o., II. r. Beszélő, 2010. január 25–33. o. ↑
40. Szabó Zoltán levele Cs. Szabó Lászlóhoz (London, 1960. augusztus) PIM PKEL 2011.3.12._a (4) ↑
41. *Kilenc költő.* András Sándor, Bán Györgyi, Bikich Gábor, Csokits János, Kibédi Varga Áron, Makkai Ádám, Máté Imre, Nyíri Éva, Tóth Z. László versei. Sorozatszerk., S. a. r. és bev.: Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, No.: 3. köt. London 1959. 7–191. o. A 3. számú kötet kiadása (1959) időben megelőzte az 1–2. számú kötetek kiadási évét (1960). L. erről a 36–37. sz. jegyzeteket (N. G.) ↑
42. Cs. Szabó László: *Kilenc költő,* IÚ, Párizs, XI. évf., 12. sz. 1960. június 15. 8. o. In: Cs. Sz. L.: *Hazajáró lélek. Válogatás az Irodalmi Újságban megjelent írásokból.* Vál., szerk. és utószó: Szokolczay Lajos. MMA, Bp., 2018. 385–391. o. ↑
43. Cs. Szabó László: *Még vagyunk* [A nyugati magyar irodalomról] c. előadás bővített, végleges szövegét l.: „Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem” Mikes International, Hága, 2005. 20. o. ↑
44. www.federatio.org/mikes.html ↑
45. Az esemény meghívóját közli: Czigány Magda: *Szigetmagyarság – Londoni magyar sziget. A Szepsi Csombor Kör rövid története* Kortárs, Bp. 2012. 26. o. ↑
46. Czigány Lóránt: *Szabó Zoltán az emigrációban* (História 1989/6.). L. még: Szabó Zoltán: *Jegyzetlapok a doornii találkozóiról.* IÚ, 1959. augusztus 1., 5. o. ↑

47. Méray Tibor (1924–2020) magyar író, újságíró. 1945-től pártmunkás. 1946: Magyar–latin szakos középiskolai tanár, a *Szabad Nép* újságírója, észak-koreai tudósítója. 1953–54: a Magyar Írók Szövetségének párttitkára. 1955: Nagy Imre politikájának támogatása miatt eltávolítják a *Szabad Néptől*. 1957: Jugoszlávián keresztül Párizsba menekül. 1962: az IÚ egyik szerkesztője, 1971–1989: főszerkesztője. 1978: *Nagy Imre élete és halála* (München), ezt hét magyarországi kiadás követte. A mondat, hogy „*Aki nincs ellenem, az velem van*”. 1961. október 23-án Méray tollából jelent meg az IÚ-ban. A forradalom ötödik évfordulóján jegyezte meg a *Csodatevők vagy egyszerű emberek* c. írásában: „*Rákosi idejében a párt alap gondolata az volt: 'Aki nincs velem, az ellenem van'; ma inkább ez: 'Aki nincs ellenem, az velem van'.*” Méray mondatát Kádár János, a Hazafias Népfront 1961. XII. 8-án tartott kongresszusán hivatkozás nélkül ismételte meg. Ez a mondat határozta meg Kádár regnálásának évtizedeit, amit a legtöbben – Méray külföldön megjelent írásáról mit sem tudva – Kádárnak tulajdonítottak. ↑
48. Méray Tibor: *Szabó Zoltán és az Irodalmi Újság*. IÚ 1988. 3. sz. 22. o. In: M. T.: *A párizsi vártán*. Mentor, Marosvásárhely, 2000. II. köt. 273. o. ↑
49. Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Auróra Kiskönyvek, 2. München, 1968. 7. o. ↑
50. Illyés Gyula: *Hunok Párizsban* (1943) https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes02032_kv.html ↑
51. Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Új Látóhatár, München, 1962. 423–447. o. Kötetben: *Illyés Gyula Új Látóhatára*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Ötágú síp. Sorozatszerk.: Székely András Bertalan. Szerk.: Albert Tibor. Budapest–München, 1990. 49–73. o. ↑
52. uo. 73. o. ↑
53. Szabó Zoltán: *A Sió töltésén. Költött beszéd egy hatvanadik születésnapra képzelt lakomára*. Új Látóhatár, München, 1962. 399–422. o. ↑
54. Sz. Z.: *Ősök és társak* (Vál. és a szövegeket gondozta: Czigány Lóránt) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984. 252–253. o. ↑
55. *Illyés Gyula 60-ik születésnapjára*. Szerk.: Szabó Zoltán. Új Látóhatár, München, 1962. 385–508. o. In: *Illyés Gyula Új Látóhatára*. Bethlen Gábor Könyvkiadó – Ötágú Síp (Sorozatszerk. és előszó: Székely András Bertalan. Szerk.: Albert Tibor) Budapest–München 1990. 11–256. o. ↑
56. Pándi Pál – Bóka László (szerk.): *A magyar irodalom története 1849-ig*. Bibliotheca, Bp., 1957., 492. o. ↑
57. Cs. Szabó László: *Torz magyar irodalomtörténet*. In.: Cs. Sz. L.: *Ország és Irodalom. Négy tanulmány*. Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, Brüsszel, 1963. 125. o. ↑
58. Szepsi Csombor Márton (1595–1622) az első magyar nyelvű útikönyv: *Europica varietas*, (Festus János nyomdája, Kassa, 1620) szerzője. A nevet viselő szervezet történetéről I.: Czigány Magda: *Szigetmagyarság – Londoni magyar sziget. A Szepsi Csombor Kör rövid története*. Kortárs, Bp. 2012. 5–157. o. ↑
59. Siklós István (1936–1991) Az 1956-os forradalomban a Széna téren harcolt Szabó bácsi csapatában. A forradalom után a Londoni Egyetemen szanszkrit költészettant és magyar irodalmat tanult. Publikált az Irodalmi Újságban, a Magyar Műhelyben (Párizs) és az Új Látóhatárban (München). 1964-től a BBC magyar osztályának munkatársa, 1980–89: az osztály igazgatója, 1978-tól *A magyar írók Angliában* c. műsort szerkesztette, itt mutatta be Határ Győzöt, Sárközi Mátyást, Gömöri Györgyöt. Pilinszky Jánost az elsők között fordította angolra. 1991-től Magyarország londoni nagykövetségének tanácsosa és – haláláig – követ volt. ↑
60. Illyés Gyulát idézi Czigány Lóránt: *Triptichon Siklós István emlékezetére*. In.: Siklós István: *Világ világossága mögöttem: válogatott művek*. Kézirat Kiadó, Bp. – Szepsi Csombor Kör, London. 1992. 347. o. ↑
61. Sárközi Mátyás: *Ládafia-történelem*. Kortárs, 2018. 72. o. ↑
62. Nyilatkozat a Szepsi Csombor Kör megalakulásáról és célkitűzéseiről (Felhívás, 1964) In.: Czigány M.: *Szigetmagyarság ...* 49. o. ↑
63. Révai András (Bp., 1903–London, 1973.): politikai, művészeti író, politikus. Tanulmányait Budapesten, Lipcsében, Münchenben és Berlinben végezte. 1935-től élt Londonban. 1938–41: a Pester Lloyd tudósítója. 1941: Angliai Szabad Magyarok Egyesületének tagja, 1943-tól elnöke. Az egyesület Hungarian News Survey c. lapja és a Szabad Magyar

- Szemle szerkesztője. 1942: a BBC magyar adásában Candidus álnéven politikai kommentátor. 1944. III. 19. után egyesületével csatlakozik a Károlyi Mihály által vezetett Angliai Magyar Tanács antifasiszta egységfrontjához. 1946: visszakapta magyar állampolgárságát, melytől a Bárdossy-kormány fosztotta meg. Feladatának tekintette, hogy a magyar demokráciának jó hírnevet szerezzen a szövetséges hatalmak körében, a Timesba és a World Today-be írt elemzéseket. 1949 után visszavonult a politikától, a londoni Pallas Galery-t vezette.. ↑
64. Szabó Zoltán: *Révai András I-VIII.* In.: *A túlsó partról. Révai András válogatott írásai.* Vál., szerk., a fordításokat átnézte és az életrajzot írta: Czigány Lóránt. Szepsi Csombor Márton Kör, London, 1975. 7-54. o. ↑
65. Ezen a címen a BBC magyar osztálya az 1970-es években Angliában élő magyar írók előadásait közvetítette. Azokra a kérdésekre kérte válaszukat: miért éppen Angliában telepedtek le? Miben látják a szellemi környezet előnyét vagy hátrányát? Milyen hatások érték az írókat? Módosította-e személetüket, érdeklődésüket Anglia? Van-e tanulsága a változásnak: környezete vagy a maga közérzetéből mit mentett és menthet át műveibe az író? Siklós István bevezetőjét l: Cs. Szabó László: *Magyar író Angliában.* In. *Hűlő...* 228. o. ↑
66. uo. 224. o. ↑
67. uo. 225. o. ↑
68. uo. 227. o. ↑
69. Cs. Szabó László: *Magyar író Angliában. Válasz Siklós Istvánnak* (London, 1978) in.: ÚL, München, 1978. 297-307. o. Kötetben: *Hűlő...* 228-238. o. ↑
70. *Hűlő...* 235. o. ↑
71. Tóbiás Áron: *Haza és nagyvilág.* Cs. Sz. L. in.: *Megmentett hangszalagok, a megálmódott Magyarország - beszélgetések, emlékezések.* Kortárs, Bp. 2015., 247. o. ↑
72. Szabó Zoltán: *Előszó helyett (Magyar író Angliában, 1979.)* in.: *Ősök és társak.* Vál. és a szöveget gondozta: Czigány Lóránt. Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1984. 7-12. o. ↑
73. Az Orwell-szöveg – Székely János műfordításában –: *Kiindulópontom mindig az az érzés volt, hogy állást kell foglalnom, mert felháborít az igazság megsértése. Amikor belekezek egy könyv megírásába, nem azt mondom magamnak: „most pedig műalkotást fogok létrehozni”. Azért írom, mert van valami hazugság, amit le akarok leplezni, valami tény, amire föl akarom hívni a figyelmet, és kezdetben csak az érdekel, hogy közönségre találjak. De képtelen volnék megírni egy könyvet, vagy akár egy hosszabb folyóiratcikket, ha mindez nem volna egyszersmind esztétikai élmény.* George Orwell: *Why I write.* Gangrel Magazine, London, 1946/4. Summer. Magyarul: *Miért írok?* In.: George Orwell: *Az irodalom főszámlása. Válogatott esszék.* Európa, 1990. 13. o. ↑
74. uo. 12. o. ↑
75. Arday Géza: *Előljáró gondolatok a kötethez.* In.: *Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem.” A „Mikes” nevében Czigány Lóránt emlékezik a száz éve született Cs. Szabó Lászlóra.* 2005. november 11. Mikes International. Hága, Hollandia, 2005. V. o. ↑
76. Cs. Szabó László: *Peregrínus - hazatérőben.* Kortárs, XXV. évf. 1981. augusztus. Kötetben: Uő.: *Hűlő árnyékban.* Önéletrajzi Írások. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2004. 295. o. ↑
77. Cs. Szabó László: *Előszó.* In.: *Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről.* Gondolat, Bp. 1982. 11. o. ↑
78. Cs. Szabó László: *Magyar író az emigrációban,* in.: *Mi az igazság?* Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, Trysil, 1960. Útitárs: Oslo-Bécs, 1962. 50. o. ↑
79. Erich Kästner: *A repülő osztály,* Ford.: Havas József, Grafikus: Walter Trier, Dante Kiadás, 1934. ↑
80. A szintén *repülő egyetem*ként megnevezett informális eseményeket Magyarországon húsz évvel később, a demokratikus ellenzék tagjai lengyel mintára hozták létre. Kezdeményezésük az 1981-es lengyelországi rendkívüli jogrend bevezetéséig működött. ↑
81. Találkozások Európával. Bornemissza Péter Társaság (1960-1995) *Magvető,* Bp., 1995. 223. o. ↑

82. Cs. Szabó László: *Vörösmarty Mihály* In: *Mit cselekedjünk*. Útitárs, Oslo-Bécs, 1963. 102-148. o. ↑
83. Cs. Szabó László: *Tea mellett Canterburyben*. uo., 199-202. o. ↑
84. Szabó Zoltán: *Bibó István* uo. 149-157. o. ↑
85. uo. 215-222. o. Kötetben: *Beszélgetés Szabó Zoltánnal*. In.: Sz. Z.: *Nyugati vártán* II. köt. Osiris – EPMSZ, Bp., 2011. 333-338. o. ↑
86. Cs. Szabó László – Szabó Zoltán: *Együttélés és szóértés*. In: *Amíg időnk van*. Európai magyar evangéliumi ifjúsági konferencia Slagelse. Dánia. Útitárs, Köln-Bécs 1965. 197-229. o. ↑
87. uo. 215. o. ↑
88. Az 1960-ban Londonba látogató magyar íródelegáció tagjainak magatartását személyenként értékelő „Aradi” fedőnevű ügynök megjegyezte, hogy Tamási Áron a „hazaáruló” [Sic!] Cs. Szabó Lászlóról és Szabó Zoltánról azt állította, „majdnem úgy gondolkozik, mint mi.” Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956-1990*. Noran, Bp. 2012. I. köt. 265. o. ↑
89. Szabó Zoltán: „Amit mi elviseltünk, emberek” uo. 121. o. ↑
90. Bibó István: *Levél Londonba*. Közreadja: Szabó Zoltán. In.: *Külhoni Szövegtár I. – Magyar Irodalmi Évkönyv*. Szerk.: Bikich Gábor. Kiadja: Koncz Lajos. Boston, 1979. 9-22. o. Kötetben: *Bibó István Összegyűjtött írásai* 2. köt. *Demokratikus közösségi értékelési és magatartásminták*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Lektor: Balog Iván. Kalligram, Bp., 2018. 628-643. o. ↑
91. *A Magyar Irodalom Története* I-VI. köt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében. Akadémiai Kiadó, Bp. (1964-66) Főszerk.: Sötér István, Szerk.: Klaniczay Tibor. ↑
92. L. a 128. sz. jegyzethez: *A Magyar Irodalom Története 1919-től napjainkig* VI. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. Főszerk.: Sötér István, Szerk.: Szabolcsi Miklós. ↑
93. Szabolcsi Miklós: *A nagy spenót – Beszélő évek* 1966. In: *Beszélő*, III. folyam, II. évf. 8-9. sz. 1997. augusztus-szeptember 168. o. (beszelo.c3.hu) kiemelések a szerzőtől. ↑
94. Cs. Szabó László, az EPMSZ Akadémiai napokon: *Katolicizmus és protestantizmus a magyar szellemben* (Sion, Svájc 1971), *„Ragyogó látvány, sötét látomás”*. A nagyváros a 19. és 20. század nyugat-európai és magyar irodalmában (Siedelbrunn, NSZK 1977), *A király jó szolgája, de elsősorban Istené* (Damüls, Ausztria 1978), *Kettős szellemi erőterben: az író – témavezető* (uo., 1978), *„Szamos a Szajna oldalága, ha térképeznek angyalok ...” – a Hülő árnyékban* kötet bemutatása (Moscia/Ascona, Svájc 1983). ↑
95. Szabó Zoltán az EPMSZ Akadémiai napokon: *Ország – világ (állam, haza, nép, nemzet. St. Georgen am Längsee, Ausztria 1972)*, *Szentgyörgyhely után* (Walchsee-Kranzsch, Ausztria, 1973) ↑
96. Cs. Szabó László munkáit 1976-82 között három kötetben, Szabó Zoltán írásait 1981-2011 között – részben posztumusz – kötetekben jelentették meg. Az EPMSZ jelentette meg – Szabó Zoltán utolsó nagy szellemi vállalkozásaként – Bibó István négykötetes összegyűjtött műveit is (Bern, 1981-84). ↑
97. Kabdebó Tamás: *Varázslatos Lugánó*. Kiemelés a szerzőtől. Bécsi Napló, 2014. május-június 9. o. ↑
98. Utalás az 1956-os forradalom közelgő 15. évfordulójára. ↑
99. (ang.) megbékítés, megbékülés, lecsendesítés, lecsillapítás ↑
100. Szabó Zoltán levele Richmondból Méray Tibornak Párizsba, 1970. január 7. In.: *Irodalmi Újság 1957-1989 ... L.: a 72. sz. levelet* 142-143. o. ↑
101. L. Vezér Erzsébet: *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval*. In.: *Megőrzött öreg hangok. Válogatott interjúk*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2004. 215-234. o. ↑
102. Czigány Lóránt: *Írok, tehát vagyok. Emigráns napjaim múltása, 1971-1981* [1971. július 13.] Kortárs, Bp. 2005. 53-54. o. ↑

103. 1975. szeptember 21. BBC magyar adás. Kötetben: Cs. Sz. L.: *Három nap magyar irodalom*. in: *Nyugati magyar irodalom* – Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amszterdam, 1976. 106–107. o. ↑
104. Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába*. Az Új Látóhatár négy évtizede. Európa Bp. 2000. 386–387. o. ↑
105. Czigány L. (2005) [1976. december 25.] 424. o. ↑
106. Czigány L. (2005) [1977. október 18.] 478. o. ↑
107. In.: H. T. *Beszélgetések* – kiadó és évszám nélkül – [Budapest, 1983], 3–20. o.; Másodközlés: *Beszélgetések*. Cs. Szabó Lászlóval London, 1977. október 21. Magvető, Bp. 1983. 5–32. o.; Harmadközlés: *Beszélgetés* Cs. Szabó Lászlóval London, 1977. október 21. In.: H. T.: *Találkozások*. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi mozgalmakról. Corvina, Bp. 155–171. o. ↑
108. Czigány L. (2005) [1977. október 21.] 479. o. ↑
109. Találkozás Szabó Zoltánnal (London, 1977. október 18., 22.) in.: Huszár Tibor: *Találkozások*. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról Corvina Bp. 2005. 133–154. o. ↑
110. Szabó Zsuzsa: *Csúsztatások*. Élet és Irodalom, 2005. október 28. ↑
111. Huszár Tibor szerint maga a tanulmányút is Rátkai Ferenc (1930–2002) bölcsező, középiskolai tanár 1977-ben az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály osztályvezető-helyettese közreműködésével jöhetett létre. In.: H. T.: *Metszetek – nyolc évtized magántörténelméből*. Corvina, Bp. 2010. 228. o. ↑
112. Vásárhelyi Miklós: „*Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!*” *Fejezetek a lap múltjából, 1938–1944*. címmel 1978. augusztus 25-én tizenkét részes cikksorozatot publikált a korabeli Hazafias Népfrent napilapjában. A cikksorozat cenzúrázatlan változatát l.: *A bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténelmi tanulmányai*. S. a. r.: Murányi Gábor. Irodalom Kft. Bp. 2002., 143–227. o. ↑
113. Aczél György (Budapest, 1917. augusztus 31. – Bécs, 1991. december 6.) a cikksorozat megjelenése idején az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára, a hazai kulturális életet irányító politikus. ↑
114. „*Cikked felelevenítette lelkifurdalásomat*” – Murányi Gábor bevezetője. Szabó Zoltán levele Vásárhelyi Miklóshoz 1978-ból. In.: Murányi Gábor: *A sajtó szövedéke. Huszadik századi laphistóriák*. Kronosz, Pécs, 2018. 271. o. ↑
115. L. 112. sz. jegyzet 188. o. ↑
116. Szabó Zoltán levele Londonból Vásárhelyi Miklósnak Budapestre [1978. december 2.] Közli: Murányi Gábor: *A sajtó szövedéke...* 274. o. ↑
117. Erdődi Mihály: *A felszabadult Erdély*, (Bev.: Cs. Szabó László, Athenaeum, Bp., 1941.) című fénykép albuma az 1970-es évek közepén is az Országos Széchényi Könyvtár „Z. A.”, azaz: zárolt anyagában volt. (Fejér Zoltán: *Az író, mint szerzőtárs. Irodalom és fényképezés, 2. r.* Fotóművészet, 2005/3-4. XLVIII. évf. 3-4. sz. ↑
118. Cs. Szabó László: *A Dickens-napló I-II*. Nagyvilág, 1980. május-június 725-752, 885-910. o. ↑
119. Kenedi János: *Példázatos emberek – Szakítópróba*. In.: K. J.: *Hogyan kéne embert szeretni?* Osiris Bp. 2019. 234. o. kiemelés a szerzőtől. ↑
120. *In memoriam Cs. Szabó László* M5 Kultúra. Rend.: Papp Gábor Zsigmond (2020) Adásnap: 2021. június 13. ↑
121. Tóbiás Áron: *Irgalom. Cs. Szabó László: Magyar csillag a nagyvilágban*. In.: *Európa keresztútjain...* 33. o. ↑
122. Czigány L. (2005) [1980. október 26.] 691-692. o. Kiemelések a naplóírótól. ↑
123. Szabó Zoltán: *A kezdő író méltatása. A 75 éves Cs. Szabó László. Ezelőtt negyvenhárom évvel...* Irodalmi Újság, Párizs, 1980. november–december 7. o. Sz. Z.: *Vigasztalásul útnak indulunk...* [Új Szellem, Prága 1937. május 15. 7. sz.] című könyvismertetőjének részletközlése. ↑
124. Cs. Szabó Lászlóval beszélget Szabó Zoltánról Siklós István (BBC magyar adása, 1982. június 6. Kötetben: Cs. Sz. L.: *Hazajáró lélek*. Válogatás az Irodalmi Újságban megjelent írásokból. Vál., szerk. és az utószót írta: Szokolczay Lajos. MMA Kiadó, Bp., 2018. 347. o.) ↑

125. Cs. Szabó László: *Közel s távol. Összegyűjtött elbeszélések 1948-1981.* Magvető, Bp., 1983. A dedikációt a Magyar Televízió Cs. Szabó László portréműsora közölte (1981-83., Szerk.: Czigány György 51:55. p.) ↑
126. Szabó Zoltán: *Könyvről könyvre.* Összeállítás Illyés Gyula könyveiről írott kritikáiból. XI. in.: Magyar Füzetek, Párizs, 1984. 13. sz. 88. o. ↑
127. Szabó Z. *Helyszíni riport a pesti demokráciáról* Új Kor, 1937. március 4. Kötetben: Sz. Z.: *Hazugság nélkül* I. köt. 485. o. ↑
128. Ernest Renan (1823-1892) francia orientalista, történész, filozófus és teológiai író. A Magyar Tudományos Akadémia kültagja. Nemzetfogalmára Szabó Zoltán számos munkájában hivatkozott. ↑
129. Ernest Renan: *Qu'est-ce qu'une Nation? In: Qu'est-ce qu'une nation? et autres essais politiques. Textes choisis et présentés par Joel Roman.* Paris, Presses Pocket, 1992. 37-56. Magyarul: E. R.: *Mi a nemzet?* In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus* (szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes, ford.: Réz Pál) Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 171-187. o. <https://docplayer.hu/412865-Ernest-renan-mi-a-nemzet.html> ↑
130. uo. 185-186. o. ↑
131. Cs. Szabó László: *Magyar néző. Napló az európai válságról* [1938. október 28.] In: Cs. Sz. L.: *Doveri átkelés-Magyar Néző-Fegyveres Európa.* (Vál., szerk. és az utószót írta: Papp Endre) MMA, Bp., 2022. 166. o. ↑
132. Szabó Zoltán: *Hungarica varietas.* ÚL (München) 1974., Kötetben: Sz. Z.: *Hungarica varietas.* (Korkép 1974-ből) In.: *Uő: Ősök és társak.* (1984) Újra kiadás: Szabó Zoltán: *Nyugati vártán* II. köt. Osiris-EPMSZ, Bp. 2011. 412. o. ↑
133. L. 128. sz. jegyzet. 345. o. ↑
134. Szabó Zoltán: *A lelkiileg független emberek hivatásáról.* Magánlevél Kende Péternek Párizsba [1979 tavasz]
Közli: Kende P. *Kell-e politikai emigráció?* Magyar Füzetek 14-15. Párizs, 1984. 40. o. Újra közli: *Az orosz birodalom bukása- A Magyar Füzetek búcsúszáma.* Századvég, 1990/3-4. 89-91. o. ↑
135. Cs. Szabó László: *Hűlő...* 42. o. ↑
136. Sándor András (2010), Szabó Zsuzsa (2010) és Passuth Krisztina (2014) személyes közlései. ↑
137. *Obituary. Mr. Z. Szabo Reformist Hungarian Writer* – The Times, London 1984. augusztus 24. 10. p.
Az egyhasábos nekrológ szerzője Czigány Lóránt volt. ↑
138. L.: Murányi Gábor: *Mulasztásos kegyeletsértés. A falukutató méltatlan nekrológja – Szabó Zoltán halálhíre a Magyar Nemzetben.* In.: Uő: Murányi G.: *A sajtó szövedéke. Huszadik századi laphistóriák.* Kronosz, Pécs, 2018. 275-277. o. ↑
139. *A Magyar Nemzet Szabó Zoltán-nekrológja.* Benda Kálmán, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Ferenczy Béniné, Kenedi János, Mészöly Miklós, Perjés Géza, Varga Domokos, Vásárhelyi Miklós nyílt levele. 1984. szeptember 19. In.: *Beszélő* 1984/11. sz. Kötetben: *Beszélő Összkiadás* II. köt. 1984-1987. S. a. r.: Havas Fanny. AB-Beszélő Kiadó Bp. 1992. 66-67. o. ↑
140. *Az „Állj fel” torony árnyékában. Magyarok francia földön. Egy század tükörcserepei.* Előszó: Mádl Ferenc, Szerk. és jegyzeteket írta: A. Szabó Magda és Ablonczy László. Utószó: Ablonczy László. Lektorálta: Illyés Mária és Márkus Béla. Új Horizont, 2003. 624. o. ↑
141. Szabó Zoltán: *A „különc”* (Teleki Lászlóról, 1964) In.: *Ősök és társak.* 93. o. ↑
A tanulmány első része itt olvasható.
[kép | vecteezy.com](http://vecteezy.com)